

॥ ॐ श्रीवज्रिराट्भरिताभ्यां नमः॥

प्रभाकरमिश्रविरचिता ।

बृहती ॥

(शाबरभाष्यव्याख्या)

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रथमं धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

‘लोके’ इत्यादिभाष्यस्था ‘थात’ (१) इत्येतत्पदद्वयस्यालौकिका-

महामहोपाध्यायमिश्रशालिकनाथविरचिता

ऋजुविमला ॥

(बृहतीव्याख्या)

सृष्ट्याऽज्ञाननिशाध्वंसिनिबन्धमयवासरम् ।

उद्धासितजगज्जाड्यं नमस्यामः प्रभाकरम् ॥ १ ॥

प्रभाकमयीं दृष्टिं दक्षिणां दधतं सदा ।

वामदर्शनतापन्नचन्द्रं वन्देऽपराजितम् ॥ २ ॥

प्रभाकरगुरोर्भावे मितगम्भीरभाषिणा ।

अञ्जसा व्यञ्जयिष्यन्ती पञ्चिका क्रियते मया ॥ ३ ॥

अपन्यासनिरासाभ्यां व्यासेनैव विदुषिता ।

व्याख्या प्राचां निबन्धूणामिति नाहमदुदुषम् ॥ ४ ॥

र्याशङ्कानिवृत्तिः प्रयोजनम् । कुत एतत् ? स्वाध्यायाध्ययनविधेरवि-
वक्षितार्थत्वनिराकरणात् । कथं पुनरविवक्षाशङ्का ? स्वाध्यायाध्य-
यनविधेरधिकाराश्रवणात् , आचार्यकरणविधिप्रयोज्यत्वाच्च । कथं
पुनरन्यस्य विधेः (१) रन्येन प्रयुक्तिः ? प्रयाजादिविधिवदिति चेत् ,
न ; तत्र (२) ह्यधिकाराभेदाद्युक्तम् । अत्राप्यधिकारांशो न भिद्यत

अथानो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

‘लोक’ इत्यादिभाष्यं ‘यत्नगौरवं’ प्रसज्येतत्येवमन्तमथशब्ददूषणार्थमौ-
चित्यानुभाषणपरमिति वार्तिककारेण व्याख्यातम् । तच्च मन्दप्रयोजनं
इति मत्वा टीकाकारः प्रयोजनं दर्शयति—लोक इत्यादि भाष्यस्थेत्यादिना । स-
र्वसूत्रस्थसर्वपदविषयश्चेदमुच्यते । तेन बहुवचनाविरोधः । प्रवृत्तत्वा-
त् प्रतिपन्नत्वाच्चाथातः शब्दयोरेवालौकिकार्थाशङ्कानिवृत्तिः प्रयोजनम् ।

सति सम्भव इति । लौकिकार्थसम्भव इत्यर्थः । कुत एतदिति । लौकिकार्थ-
सम्भवे कथमलौकिकार्थाशङ्का ? असम्भवश्चेत् कथमिह प्रयोजनं
सिध्यति ? उत्तरम्—स्वाध्यायाध्ययनेति । न्यायाभासादसम्भवः । तन्नि-
राकरणेन तु सम्भव एव प्रतिप्राद्यते । कथं पुनरविवक्षाशङ्केति । दृष्टपुरुषोप-
योगिकर्मावबोधहान्या स्वर्गोऽर्थवादस्थं वा फलं न युक्तमिति भावः ।
इदानीं पूर्वपक्षं कर्तुं संशयबीजमुपन्यस्यति—स्वाध्यायाध्ययनविधेरधिकाराश्रव-
णादिति । नाध्यापनाधिकारोऽध्ययनेऽपि श्रूयते, अनङ्गत्वादिति । आचार्य-
करणविधिप्रयोज्यत्वाच्चेति । तं प्रयुज्यता प्रथमोपनिपातिनी तत्सिद्धिरे-
वाध्ययनविधेः प्रयोजनं, न तु पश्चाद्भाविकर्मावबोध इत्याशयः । कथं
पुनरन्यस्य विधेरिति । यदि तावदङ्गता नास्ति, कथं विध्यन्तरस्य
विध्यन्तरेण प्रयुक्तिः ? प्रयाजादिविधिवदिति चेदिति । इत्यर्थः—यस्मा-
त्तत्राधिकारान्तराभेदात् प्रयुक्तिर्युक्ता साक्षाच्छ्रुततः पुरुषसम्बन्धनिर्वा-
हितसाध्यभावाधिकारविधिसन्निधौ निरधिकारेषु प्रयाजादिषु प्रथमं
न विध्यः साध्यतया भवन्तीति । किन्तु कर्मस्वरूपाण्ये-
वाधिकारसिद्ध्यर्थानि । तदर्थता तु क्षणिकानां स्वरूपेण न सम्भवतीति
पुनर्विध्यः साध्यतया विक्रियन्ते तेनाङ्गभूता ह्येते विध्य इति युक्ताभेदेऽपि
प्रयुक्तिः । अत्रापीति आचार्यविध्यध्ययनविध्योः अधिकारांशो न भिद्यत

इति चेत् , न ; अङ्गाङ्गिभावाभावात् । कथं पुनरङ्गता नास्ति, (१)
प्रयोज्यत्वं च ? न प्रयुक्तिरङ्गत्वे हेतुः । कस्तर्हि ? विनियोगः ।

ननु—विनियोगः पारार्थ्ये कारणम् । विनियुक्तस्यैव ह्यङ्गत्वं
दर्शयति । न चाविहितमङ्गं भवति । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति
च । मैवम् ; पारार्थ्यमेव ह्यङ्गतोच्यते । परस्योत्पत्तौ कार्ये वा य-
दनुग्रहाय वर्तते तत्परार्थमित्युच्यते । तदेव चाङ्गम् ; तस्माद्विनि-
योगकृतमेवाङ्गत्वं न प्रयुक्तिकृतम् ।

(२) कथं तर्हि पञ्चेकत्वादीनामङ्गत्वम् ? उक्तं हि (३) पशोरुपादान-
शेषत्वम् ; प्रयुक्तिकृतं च तत् । तदपि नैव प्रयुक्तिकृतम् । किं तर्हि ?
विनियोगकृतमेव ।

ननु—विभक्तिभिः प्रातिपदिकार्थो विनियुज्यते, न पुनरेक-
त्वादयो विभक्त्यर्थाः । सत्यं न विनियुज्यन्ते । न पुनर्विनियुक्तो-

इति । अङ्गाङ्गिभावाभावादिति । श्रुत्यादयो ह्यङ्गत्वख्यापकाः तदभावेऽनङ्गस्यासं-
बन्धस्याक्षेपो न युक्तः । एवं तावदङ्गता नास्तीति गृहीत्वैव प्रयुक्तिदूषिता ।
इदानीं प्रयुक्तिमङ्गीकृत्यामङ्गत्वं दूषयति—कथं पुनरङ्गता नास्ति प्रयोज्यत्वं चेति ।
न प्रयुक्तिरङ्गत्वे हेतुरित्यनन्तरं चोद्यं परिहरति ।

नन्विति पारार्थ्याङ्गत्वयोर्भेदाद्विधिव्यापारमात्रोपादानादङ्गतामिच्छु-
तश्चोद्यम् । मैवमिति ऐक्येऽपि परिहरति । परस्योत्पत्ताविति । यथा द्रव्य-
देवतादिकम् । कार्य इति । यथा प्रयाजादयः, स्वामिसंस्काराश्च ।

कथं तर्हि पञ्चेकत्वादीनामिति । उपादानमात्रात् तदङ्गताऽस्ती-
ति मन्यते । तदपि नैव प्रयुक्तिकृतमिति । अत्रायमाशयः—विभक्त्या
तावत्प्रातिपदिकार्थो विनियुज्यते । विनियुक्तोऽसावुपादातव्यः । न चा-
नवच्छिन्नस्योपादानं संभवति । तेनावच्छेदकाकाङ्क्षायां गृहीततद्विशेष-
णैकत्वादिकमेव तदवच्छेदकं गृह्यते । तेन यत् पूर्वमपि विनियुक्ते प्राति-
पदिकार्थमात्रे संख्यादिकमासीत् तदुपादानेन विनियुक्तपश्वादिस्थं
क्रियते । विनियोगस्तु तस्य तात्स्थ्येनैव । यथा पर्णत्वादयः क्रतुविनि-
युक्तजुह्वादिद्वारेण विनियुक्तस्थतया कृत्वङ्गानि । विनियुक्तस्थता तु

१. प्रयोज्यत्वं च न. इति नास्ति क. पुस्तके ।

२. कथं पुनरेकत्वादीनामिति क. ख. पुस्तकयोः । ३. पशोस्तु इति ख. पुस्तके ।

पादानेऽपि नावगम्यते । विभक्तिभिर्विनीयुक्त^(१)स्यैवैकत्वादयो विभक्तिभिरभिधीयन्ते, असम्बन्धस्यानवगमात् । अत एव चैकवाक्यत्वं संख्याविधानस्य विभक्तिविधानस्य च । तस्माद्युक्तमुपादानशेषत्वमेकत्वादेः । स्वाध्यायाध्ययनं तु न विनीयुक्तं, नापि विनीयुक्तत्वमवगम्यते । अतः प्रयोज्यं न चाङ्गमिति सिद्धम् ।

कथं पुनरविनीयुक्तमसम्बन्धमेवेदमाक्षिप्यते ? नैव विनियोग आक्षेपे हेतुः । किं तर्हि ? कार्यम् । विनीयुक्तत्वमपि कार्येणैवाक्षिप्यते न त्वङ्गत्वे हेतुः ।

यत्पुनरिदमुक्तं—‘न चाविहितमङ्गं भवति, फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गं—इति च । (२)कार्याङ्गत्वप्रतिपत्त्यर्थोऽसौ ग्रन्थः, न पुनरङ्गत्वप्रतिपत्त्यर्थः । अस्ति हि कामस्याधिकारे प्रयोज्यत्वं, नचाङ्गता । त-

तत्र जुह्वादीनामव्याभिचरितक्रतुसंबन्धात्तद्धितश्रुत्यैव, इह तूपादानात् इति विशेषः । विनीयुक्तस्यैवैकत्वादयो विभक्तिभिरभिधीयन्ते इति । यद्वस्तु श्रुत्या विनीयुक्तं तस्येत्यर्थः । अत एव चैकवाक्यत्वं संख्याविधानस्य विभक्तिविधानस्य चेति । उपादानव्यापारवशेन यतः कारकस्था एवैकत्वादयो भवन्ति करणादौ का भवन्ति इति । (?)

कथं पुनरविनीयुक्तमसम्बन्धमेवेदमिति प्रथमचोद्यं परिहर्तुं स्मार्थते । नैव विनियोग आक्षेपे हेतुः । कस्तर्हि, कार्यमिति । अत्रायं भावः—आचार्यकरणविधातुपनयनं पदश्रुत्या दूरस्थमप्यङ्गतया समर्पितम् । तच्च स्वभावत उपनेयनिष्ठमुपनेयासत्तिद्वारणोपकारकम् । तत्रासाद्यमानो माणवको यद्यकिञ्चित्करः, तदा तदासादनमनुपयोगि । आसादनानुपयोगे चोपनयनमप्यनुपयोगि । ततश्चासाद्यमानस्य कर्मापेक्षायामुपनयनकर्मप्रक्रमादुपनीतकर्तृकमध्ययनं श्रूयमाणं तत्कर्मतया विज्ञायते । तेनोपनयनं स्वाङ्गभूतमाक्षिपन्नाचार्यकरणविधिरध्ययनमाक्षिपति । तदाक्षिप्यधयनानुष्ठानसिद्धश्चाध्ययनावधिः स्वसिद्ध्यर्थं नाधिकारान्तरमपेक्षते ।

यत् पुनरिदमुक्तं न चाविहितमङ्गं भवतीति । यदङ्गं श्रुत्यादिभिर्नियोगासंबलितैः तस्यैव यत्कार्यं प्रत्यङ्गत्वं तत् नियोगव्यापारनिबन्धनमिति दर्शयति । न पुनरङ्गत्वमेव विनियोगानपेक्षं नियोगमाक्षिपति । विधेश्च

स्मादन्यत् प्रयोज्यत्वं अन्या चाङ्गता । (१) तथा चोभयं पदानामस्ति प्रयोज्यत्वं, न शेषता । मन्त्रस्य हि विनियोगे न शेषतोच्यते । (२) नाक्षिप्तपदानाम्, अमन्त्रत्वात् । नस्मात् प्रयोज्यत्वादनङ्गत्वाच्च स्वाध्यायाध्ययनस्य भवति संशयः—किं प्रयोज्यत्वादेककार्यत्वम्, (३) उतानङ्गत्वाद्भिन्नकार्यत्वम् ? इति ।

अत्र पूर्वपक्षवादी प्रयोज्यत्वादेककार्यतां मन्वानोऽविवक्षां मे-
ने । तन्निष्कृतय इदं 'अथातः' इति पदद्वयमङ्गीकृतवान् सूत्रका-
रः । न चानेन पदद्वयेनायमर्थो (४) निराकृत इति पाठादेवावगम्यते ।
पूर्वमनुपन्यस्तत्वादस्यार्थस्य । अतो (५) भवत्यलौकिकार्थाशङ्का
कस्यचित् । अतः (६) स्थितपूर्वपक्षनिरसनसमर्थं पदद्वयं मन्वानो
भाष्यकार आह—(७) 'लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि

व्यापारो ग्राहकलक्षणान्विताभिधानसिद्धः । न चाध्ययनेन सहाचार्यक-
रणाविधेरान्विताभिधानम्, पदश्रुत्याध्ययनविधिर्नैवान्विताभिधान-
सिद्धेः । अस्ति हि कामस्येति । काम्यस्येत्यर्थः । तस्मादुभयं सिद्धं प्रयो-
ज्यत्वमनङ्गत्वं चेति । तदाह—प्रयोज्यत्वादनङ्गत्वाच्चेति । किं प्रयोज्यत्वादेककार्यत्वमि-
ति । प्रथमोपनिपातादाचार्यकरणविधेरेव प्रयोजनमित्यर्थः । उतानङ्गत्वा-
द्भिन्नकार्येतेति । पश्चाद्भाष्येपि तत्कर्तृसमवेतं प्रयोजनमित्युक्तं युक्तम् ।
अध्यापनाङ्गविहित-पुरुषान्तरगतं प्रयोजनं न शक्यते वक्तुं, विनियुक्त-
विनियोगविरोधादित्यर्थः ।

न चानेनेति । यादि पूर्वपक्षमुक्त्वा पदद्वयं पठितं स्यात्, तस्यालौकिका
र्थाशङ्का न स्यात् । पूर्वपक्षनिराकरणार्थमेव लौकिकार्थमिदमिति ज्ञायते,
अन्यथा पूर्वपक्षेण सम्बन्धान् । अनुपन्यस्ते तु पूर्वपक्षे अलौकिकार्थ-
शङ्काप्यस्तीत्यतः स्थितपूर्वपक्षनिराकरणायेदमुक्तमिति न्यायबलान्म-
न्यमानो भाष्यकार आहति ।

१. तथा ह्युभय इति ख. पुस्तके । २. नद्याक्षिप्तपदानां इति ख. पुस्तके ।

३. उतानङ्गत्वात् भिन्नकार्येतेति ऋजुविमलोपाठः । ४. निराक्रियते इति ख. पुस्तके ।

५. भवति लौकिकार्थाशङ्का इति ख. पुस्तके । ६. अन्तर्गतपूर्वपक्ष इति ख. पुस्तके ।

७. शा.भा.पृ. १.५, १. इयं च पृष्ठसख्या चौखम्बासंस्कृतपुस्तकावलीमुद्रितशाबरभाष्य-
पुस्तकानुसारेण वेदितव्या । तत्र प्राथमिकी पृष्ठसख्या ; द्वितीया च पान्क्ति संख्येति ध्येयम् ।

तानि सति सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यं ना-
ध्याहारादिभिरेषां (१)कल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो
वा” इति ।

किञ्च न केवलमस्यालौकिकार्थाशङ्कानिरासोऽवगम्यते । प-
रिभाषादियत्रगौरवकरणात् । (२)“तत्र लोकेऽयमथशब्दो
वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः । न चेह किञ्चिद्वृत्तमुप-
लभ्यते” इत्यलौकिकार्थाशङ्कां प्रकटयति । (३)“भवितव्यं
तु तेन” इति न्यायानपेतत्वमाशङ्कायाः कथयति । श्रुतसिद्ध्यर्थं हि
प्रकरणाद्यन्वेष्टव्यम् । श्रुतस्य ह्ययथार्थत्वे न श्रुतत्वमेव कारणम् ।
तच्च प्रकरणादिकं सर्वमत्रास्तीति । (४)“तत्तु वेदाध्ययनम्”,
इत्युक्तम् । “तस्मिन् हि सति साऽवकल्पते” इति ।

इदानीमविवक्षितार्थस्वाध्यायाध्ययनस्याद्याह(?) इति तावद्भ-
वान् सकलस्तत्रार्थपर्यालोचनया वेदाध्ययनस्य वृत्तत्वं मन्यते ।
तदयुक्तम् । स्वाध्यायाध्ययनविधेराचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वादविव-
क्षितस्वार्थतैवावगम्यते । अथादृष्टार्थमेवेदं सूत्रं—वेदमधीत्यानन्तरं

किञ्च न केवलमस्येति एवं वेदवाक्यान्येवेति भाष्यं व्याचष्टे । अस्यार्थः—ए-
वं लौकिकार्थग्रहणे वेदवाक्यान्येव केवलानि व्याख्यायन्ते । इतरथा
अलौकिकार्थत्वे वेदवाक्यानि व्याख्येयानि पारिभाषिकालौकिकार्थानि
च सूत्रपदानि व्याख्येयानि । तद्यत्नगौरवं प्रसज्येत । न च प्रसक्तम् ।
अतो मत्वाऽऽह—लौकिकार्थान्येव पदानीति । अलौकिकार्थाशङ्कां प्रकटयतीति । तत्र
लोक इत्यादि भाष्ये अनुपददर्शितोऽयं पूर्वपक्ष आसीत् । तस्य स्फुटकिर-
णार्थमिदमिति दर्शयति—श्रुतसिद्ध्यर्थं हि प्रकरणाद्यन्वेष्टव्यम् । कस्मात् ? श्रुतस्य ह्यय-
थार्थत्वे न श्रुतत्वमेव कारणमिति । यत्र हि विषये श्रुतस्य शब्दस्यायथार्थत्वं
तत्र न श्रुतत्वमेव कारणमर्थावगतौ, किं तर्हि ? प्रकरणादिकमपि । तच्च
प्रकरणादिकं सर्वमत्रास्तीति ।

इदानीमविवक्षितेति तावद्विवक्षितार्थत्वे न्याय उक्तः । यदि परं शास्त्रे

१. परिकल्पनीयः. इति मुद्रितभाष्यपुस्तकेषु पाठः । २. शा.भा.पृ. १.पं. ५.

३. शा.भा.पृ. १.पं. ६.

४. शा.भा.पृ. १.पं. ८ ।

धर्मजिज्ञासेति, एवं तद्व्यर्थद्वयविधानं प्राप्नोति—वेदमधीक्ष, अन्तरं चेति ।

यदि च वेदमधीत्येत्युच्यते अन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते । अथानन्तर्यं विधीयते, प्रागपि वेदाध्ययनात् प्राप्नोति । न चादृष्टार्थस्य वाक्यस्यार्थद्वयविधानं द्विधा सम्भवति । उच्यते—नैवेदमदृष्टार्थं सूत्रं वेदार्थविचारार्थैवेदमारभ्यते । कुतः ? (१)“तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः, या वेदाध्ययनमन्तरेण न सम्भवति । (२)वेदवाक्यार्थे विचार इह वर्तितव्यते” नन्वविक्षितस्वार्थं वेदाध्ययन- (३)मित्युक्तवान् । विवक्षिते वा किं वेदाध्ययनपूर्वकेणानन्तर्यविधानेन, स्वतः प्राप्तेः । (४)“अपि चैवं सति नैव वयमिह वेदाध्ययनात्पूर्वं धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं शिष्यः परस्ताच्चानन्तर्यम् । नह्येतदेकं वाक्यं पुरस्ताद्वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासां (५)प्रतिषेधति परस्ताच्चानन्तर्यं (६)मुपदिशति, भिद्येत हि तदा वाक्यम् । वेदानधीत्येत्येकस्यां विपरीत-

परिभाषादिविरहात् वेदार्थविचाराच्च लौकिकार्थाश्रयणेन वेदाध्ययनानन्तरं तद्धेतुका धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यदृष्टार्थमुपदेष्टव्यम् । तत्र वाक्यभेद इति ।

नैवेदमदृष्टार्थमिति । यदि ह्यदृष्टार्थमुच्यते ततो ज्ञानेच्छामात्रपर्यवसानाद्वेदवाक्यानामनेकविधो विचारो न स्यात् । भाष्ये च तादृशीशब्देन विचारपर्यन्ततोच्यते, नन्वविवक्षेति । न्यायानभिधानादनुशयोऽस्त्येव । विवक्षित इति सूत्रानर्थक्यशङ्का । वेदाध्ययनवदानन्तर्यमपि प्राप्तत्वादनुपदेश्यमिति । अपि चैवं सतीति । वेदाध्ययनं विवक्षितार्थम् । एवं सति वेदाध्ययनपूर्वकमानन्तर्यमपि न विधेयम् । पूर्वं अर्थद्वयविधानम्-

१. शा.भा.पृ.१.पं.१०-१२ ।

२. वेदवाक्यानामनेकविधो विचारः, इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

३. इत्युक्त इति ख.पु. ।

४. शा.भा.पृ.१.पं.१२-१९ ।

५. प्रतिषेधिष्यति इति मुद्रितपुस्तकपाठः । ६. प्रकरिष्यति.

(१)मेकस्याम् । अर्थैकत्वाच्चैकवाक्यतां वक्ष्याति” अत एवा-
दृष्टार्थाशङ्का नैव सूत्रे कर्तव्या ।

किमर्थं तर्हि सूत्रम् ? स्वाध्यायाध्ययनविधेरार्च्यकरणाद्गु-
रुकुलानिवृत्तिरेवानन्तरं भाति । अनङ्गत्वात्तु स्वार्थपरेतैव न्याय्या,
नाविवक्षितार्थेति सूत्रस्य प्रयोजनम् । तदिदमाह—(२)“किं चा-
धीते वेदे द्वयमापतति-गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यं वेदवा-
क्यानि विचारयितव्यानि । तन्मा समावर्तिष्ट कथं नु
वेदवाक्यानि विचारयेदित्येवमर्थ उपदेशः” । यद्येवं न तर्हि
वेदाध्ययनं पूर्वम्, अनन्तरं धर्मजिज्ञासाया अविवक्षितस्वार्थतां
वेदाध्ययनस्य स्मृतिकारो मन्यते—वेदमधीत्य स्नायादिति । न
चेदमन्याय्यं स्मृतिवचनं, स्वाध्यायाध्ययनविधेर्विनियुक्तविषय-
त्वात् । तत्पूर्वकत्वाच्च स्वार्थावगतेः । तस्मादविवक्षितार्थतैव न्याय्या
वेदादवगम्यते । (३)“न चम्नार्योऽतिक्रामितव्यः । तदुच्यते—

भ्युपगम्यवाद इति अपिचेत्युक्तम् । अन एवादृष्टार्थत्वशङ्काऽपि नास्ति,
वाक्यभेदात् ।

किमर्थं तर्हि इति । उभयानभिधाने किमर्थं सूत्रमिति । स्वाध्यायाध्ययनविधेरे-
ति । पूर्वपक्षोत्थाविवक्षानिराकरणार्थमित्यर्थः । यद्येवं न तर्हीति । धर्मजि-
ज्ञासायाः पूर्वं स्यादपि वेदाध्ययनं, अनन्तरं तु नास्तीति भाष्यं पूर्य-
त्यनन्तरशब्दं प्रक्षिपन् । वेदमधीत्य स्नायादिति । वेदमित्येतदुक्तं भवति ।
वेदमधीत्य, स्नायादिति यत् तत् स्मृतिकारा अध्ययनविधिनैवानुवच-
नान्तार्थोपदेशिनैवं समामनन्ति—वेदाध्ययनानन्तरं गुरुकुलाग्निरर्चितव्य-
मिति । न पुनरेवं भाष्यं योजयितव्यं वेदमधीत्य स्नायादित्यनेनैव समाम-
नन्तीति स्मृतिषु समास्नायव्यपदेशाभावात् । न चेदमन्याय्यं स्मृतिवचनं
स्वाध्यायाध्ययनविधेर्विनियुक्तविषयत्वात् तत्पूर्वकत्वस्यार्थावगतेरिति ।
अथ कस्मात् कर्मविधय एवार्थावबोधद्वारेणोपकारकं प्रसिद्धमध्य-
यनविधिं न प्रयुञ्जत इत्याशङ्काह—विनियुक्तविषयत्वादिति । विनि-
युक्तमुपनयनमाचार्यकरणाविधावात्मनेपदश्रुत्या, तद्विषयश्चाध्ययनवि-

अतिक्रमिष्याम इममान्नायम् । अनतिक्रामन्तो वेदमर्थ-
वन्तं सन्तमनर्थकं कल्पयेम” आचार्यकरणविधेरध्ययनमा-
त्राच्च नार्थावबोधप्रत्यर्थिता सम्भवति ।

ननु च-स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजनद्वयासंभवादविवक्षै-
व । केन चोक्तं स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजनमेतदिति ? (१)
“दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम । उक्तं चाशेषत्वं स्वा-
ध्यायाध्ययनस्य । तस्याधिकाराश्रवणात् । तदिदमाह-(२)“न च
तस्याध्ययनमात्रात्तत्रभवन्तो याज्ञिकाः फलं समामन-
न्ति । यदपि च समामनन्तीव, तत्रापि ‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु

धिः उपनीतकर्तृकाध्ययनविषयत्वादुपनयनस्य विषयानुप्रवेशादु-
पनयनमध्ययनविधिविषय इत्युक्तम् । एवं सत्यङ्गद्वारेणाचार्यकरण-
विधेः प्रयुक्तिः । उपकारमात्रेण तु कर्मविधिनाम् । यस्य चाङ्गद्वारेण
प्रयोजकत्वं तदेव प्रयोजकमित्यामिक्षाधिकरणे (पू. मी. २-२-८) वक्ष्या-
मः । अध्ययनोत्तरकालभावी चार्थावबोध इति न तन्मुखेन कर्म-
विधीनां प्रयोजकत्वम् । अत एव द्रव्यार्जननियमवत् दृष्टोऽप्यर्थावबो-
धोऽधिकारिविशेषणतया न परिगृह्यते । अध्ययनपूर्वकत्वादार्थावबोधस्य
प्रागध्ययनात् कामनानुपपत्तेः । उत्तरकालभावितयैव चार्थावबोधोऽपि
प्रयोजनान्तरं न स्वीक्रियते । केन चोक्तं स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजनमेतदिति ।
आचार्यकरणनिष्पत्तिः । किं तर्हि प्रयोजनमिति । दृष्टो हि तस्यार्थः कर्माव-
बोधनमिति । कस्मात् पुनराचार्यकरणनिष्पत्तिरेव प्रथमोपनिपातिनी प्र-
योजनं न भवति ? उच्यते-यत्कर्तृको हि यो विधिः तत्पुरुषयोग्येवास्य
प्रयोजनमित्युत्सर्गः । यत्र पुनस्तन्न दृश्यते तत्र पुरुषान्तरगतमपि गृ-
ह्यते । दृश्यते चात्र पश्चाद्भाव्यपि कर्मावबोध इति । तदेव प्रयोजनं न
पुरुषान्तरगताध्यापनसिद्धिः । उक्तं चाशेषत्वं स्वाध्यायाध्ययनस्य, तस्याधिकारा-
श्रवणात् । यदि ह्याचार्यकरणविध्यधिकार्येवाध्ययनेऽप्यधिकारी श्रूयते,
तदा तदर्थमेवाध्ययनं स्यात् । अध्ययननिष्पत्त्यर्थश्च स्वाध्यायशब्दवा-
च्योऽक्षरराशिः । ततश्चान्यपरत्वाच्छब्दस्य व्युत्पत्त्यभावादर्थो न विव-
क्षितः स्यात् । यदिदमाहाधिकाराश्रवणं भाष्यकारः । न च तत्रेति । यदपि
च समानन्तीव तत्रापि द्रव्यसंस्कारकर्मस्त्विति । ननु च किमध्ययनं संस्कारः ?

परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्या' (पू.मी. ४-३-१)
दित्यर्थवादतां वक्ष्यती"ति ।

ननु-नैवात्र विरोधो विद्यते । किं विरोधनिराकरणार्थेन सू-
त्रेण ? कथमविरोधः ? (१) "न चाधीतवेदस्य स्नानानन्तर्यमे-
तद्विधीयते । न ह्यनान्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दोऽस्ति ।
पूर्वकालतायां हि क्त्वा स्मर्यते, नानन्तर्ये । दृष्टार्थता चा-
ध्ययनस्यानन्तर्ये व्याहन्येत" । स्यादेतदेवं यद्यस्याः
स्मृतेर्मूलान्तरमस्ति । आचार्यकरणविध्यर्थपरिसमाप्तिरेवास्य
मूलम्, वेदानुवचनान्तकत्वादाचार्यकरणविधेः । (२) "किन्तु

उच्यते—अनारभ्यविधानात् विधेरेव साध्यत्वात् प्रधानकर्मेदम् । न च
स्वाध्यायस्य कचिदपि विनियोगः, येन तन्मुखेन विध्यन्तरसाध्यतैवात्र
स्विष्टकृदादिवच्च दृष्टोऽक्षरसंस्कारः । तन्मुखेनार्थावबोधोऽपि पुरुषार्थो
न युज्यते । यदि त्वसौ न दृश्यते विधिमात्रमेव साध्यः स्यात् । नाप्यर्थ-
वोदादेव कल्प्यं फलम् । विध्यर्थनिष्पत्त्यैव प्रयोजनवत्त्वाद्विधेर्दृष्टार्था-
वबोधस्यापि वेदार्थस्यानन्योपायत्वाद्भ्रयमासम्भवेऽपि नानर्थक्यम् ।
तदुक्तम्—नियोगार्थनिवृत्तेः किमन्यत् प्रयोजनं सर्वविधानामिति ।
पुरुषोपयोग्यार्थावबोधप्रयोजनस्वीकाराच्च पुरुषार्थवदैश्वर्यलक्षणोऽधि-
कारोऽपि सिद्ध इति ।

ननु नैवात्रेति । यदि हि स्मृतिविरोधः स्यात् ततस्तत्परिहारार्थं
सूत्रमारभ्येत । न चैवमिति । दृष्टार्थता चाध्ययनस्यानन्तर्ये व्याहन्येत । अध्यय-
नानन्तर्ये व्याहन्येत । अध्ययनस्य दृष्टार्थता च क्त्वाप्रत्ययस्यानन्तर्येऽर्थे
स्वीक्रियमाणे व्याहन्येत । अतो नानन्तर्यं 'क्त्वा' प्रत्ययस्यार्थः । एतदुक्तं
भवति—यद्यपि क्त्वाप्रत्ययेनानन्तर्यविशिष्टा पूर्वकालतोच्यते, तथाप्य-
ध्ययनविधिविरोधात् पूर्वकालतामात्रमेवार्थो गृह्यत इति । स्यादेतदेवमिति ।
यदि स्मृतेर्वेदमधीत्य स्नाया'दिति वेदाध्ययनोत्तरकालताविशिष्टस्नान-
मात्रविधायकत्वं स्यात्, ततः स्मृतेरपि मूलान्तरं कल्प्यं स्यात् । यदा
त्वध्ययनानन्तरमस्नानादिनियमनिवृत्त्यर्थता भवेत् ततः पूर्वपक्षन्यायमू-
लत्वाच्चादृष्टमूलान्तरानुमानं स्यात् । तत्रादृष्टकल्पनाया असम्भवात् दृष्टे
पूर्वपक्षन्याये सति तन्मूलत्वमेव न्याय्यं स्मृतेः । तन्मूलत्वे चास्ति विरोधः ।

लक्षणया त्वेषोऽर्थः स्यात्” । किमिदमुच्यते-लक्षणया त्वेषोऽर्थः स्यादिति ? इदमुच्यते-(१)“नचेदमदृष्टार्थं विधीयते । किन्तु लक्षणया अस्नानादिनियमस्य पर्यवसानं वेदाध्ययनसमकालमाहुः—वेदमधीत्य स्नायादिति” । अतोऽपन्यायमूलतां कथयितुं सूत्रम् । गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्टेति मूलान्तरत्वं च स्मृतेरदृष्टं कल्पयितव्यम् । अतोऽदृष्टार्थतापरिहारयैवाचार्यकरणविधिरेवास्या मूलम् । तस्मादेवेदाध्ययनमेव पूर्वमभिनिर्वर्त्यनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इति स्थितमथशब्दप्रयोगसामर्थ्यात् । एवञ्चेदमदृष्टार्थं, प्राप्तत्वात् गुरुकुलनिवृत्तिरेव निर्वार्यते । (२)“न ब्रूमोऽन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा न कर्त्तव्येति । वेदमधीत्य न त्वारितेन स्नानव्यम् । अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इत्यथशब्दस्यार्थः” ।

(३)“अतश्शब्दो वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थः । (४)ननु-कस्य वृत्तस्य (५) हेतुतामपदिशति ? वेदाध्ययनस्येति ब्रूमः ।

पूर्वपक्षे ह्यनुवचनान्त एवाचार्यकरणविध्यर्थः । तस्मिन्निवृत्ते तत्प्रयुक्ताः सर्वेऽध्यस्नानादयो नियमा निवर्त्तत इति वेदाध्ययनानन्तरमेव गुरुकुलान्निवृत्तिः । अतोऽपन्यायमूलतां स्मृतेः कथयितुं सूत्रमिति स्थितम् । गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्टेत्येवमर्थः । अदृष्टार्थता परिहारयैवेति भाष्यम् । पूर्वं तावददृष्टमूलत्वान्न मूलान्तरकल्पनेत्युक्तम्, अधुना स्नानविधेरदृष्टार्थतापरिहारार्थमपि मूलान्तरं न कल्पयामिति दर्शयति । तद्याचष्टे—मूलान्तरत्वं चेति । एवं चेदिति । यदा स्मृतिबाधनार्थमिदं सूत्रं तदा दृष्टार्थं न भवति । किं तु अपन्यायसूचनार्थम् । नापि दृष्टार्थमिति । नापि सर्ववादिसम्मतन्यायनिबन्धार्थं, विप्रतिपन्नत्वात्स्मृतिकारस्य । न ब्रूमोऽन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा न कर्त्तव्येत्यदृष्टार्थतां निरस्पति । किंतु वेदमधीत्येवनेन सर्ववादिसम्मतार्थतां स्मृतिकारविप्रतिपत्त्या निराकरोति ।

अतश्शब्दो वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थः इति भाष्यम् । कस्य वृत्तस्य हेतु-

कथं पुनर्वेदाध्ययनस्य हेतुता ? अध्ययनानन्तरमर्थावबोधदर्शनात् । अतोऽधीतवेदस्यानन्तरं धर्मजिज्ञासा । तदिदमथेत्युक्तम् । अतो(१)ऽर्थवगमार्थं धर्मजिज्ञासाहेतुरध्ययनम् । (२) “यथा चेमसुभिक्षोऽयं देशः, अतोऽहमस्मिन्देशे वसामी”ति । पूर्वोक्तस्य वाक्यस्यातःशब्दो हेतुतामुपदिशतीति लौकिकार्थतां दर्शयति— (३) “एवमधीतो वेदो धर्मजिज्ञासायां(४) हेतुर्ज्ञातः । अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य” इत्यथशब्दव्याख्यानमेव प्रयुक्तवान् हेतुत्वावगमाय । (५) “धर्माय हि वेदवाक्यान्यनधीतवेदो विचारयितुं न शक्नुयात्” इत्यनेनाधिकारशून्यां स्वार्थविवक्षां दर्शयति । अत एतस्मात्कारणादनन्तरं धर्मजिज्ञासितुमिच्छेदित्यर्थः । निगमनवाक्यमेतत् । “धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेत्” इति कस्य सूत्रावयवस्य व्याख्यानमेतत् ? धर्मजिज्ञासा-

तां दर्शयति ? वेदाध्ययनस्येति । वेदाध्ययनमेव ह्याध्ययनानन्तराया धर्मजिज्ञासाया हेतुरित्यर्थः । अध्ययनानन्तरमर्थावबोधदर्शनादिति । (६) अथ सूत्रार्थवर्णना—अतो वेदाध्ययनाद्धेतोः धर्मजिज्ञासा अध्ययनानन्तरमेव कर्तव्या । हेतोः सिद्धत्वाद्विलम्बानुपपत्तेः । कथमध्ययनमानन्तर्यहेतुः ? । यस्मादध्ययनानन्तरमर्थावबोधः तस्मादध्ययनं हेतुरिति । तदिदमथेत्युक्तम् । हेतुमदानन्तर्यं हेतुत्वावगमायेति हेतुमता विना हेतुत्वावगमासिद्धेर्हेतुमदथशब्दव्याख्यानं युक्तम् । धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितुमनधीतवेदो न शक्नुयादिति । वेदाध्ययनं विना वेदार्थविचारा (७) शक्तेर्वेदाध्ययनस्य हेतुतामाह भाष्यकारः । एतच्चाभिदधता भाष्यकारेण वेदाध्ययनं विना तदर्थवबोधस्यानवगतत्वात् कामनानुपपत्तेरर्थावबोधकामोऽध्ययनेऽधिक्रियते इति निराकृतम् । तदाह—अनेनाधिकारशून्यामिति । निगमनवाक्यमेतदिति । उपसंहारवाक्यमेतादित्यर्थः । कस्य सूत्रावयवस्य व्याख्यानमेतदिति द्वितीयेच्छाश्रवणात् पृच्छति । धर्मजिज्ञासापदस्येति । अत्रायमभिप्रायः—जिज्ञासां

१. अतोऽनन्तरार्थावगमार्थं इति ख. पु. । २. शा. भा. पु. २. प. १९-२०,

३. शा. भा. पु. २. प. २०-२१ ४. हेतुर्ज्ञात इति ख. पु. ।

५. शा. भा. पु. २. प. २२. ६. अत्रेत्यं सूत्रार्थवर्णना इति ख. पुस्तके ।

७. विचाराद्यशक्तेरिति क. पुस्तके ।

पदस्येति ब्रूमः । ननु — धर्मं जिज्ञासेदिति वक्तव्यम् । प्रकृतिप्रत्यययो-
र्हि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमित्युत्सर्गः । धर्मजिज्ञासापदे पुनः प्रकृ-
त्यर्थप्राधान्यप्रदर्शनायायं प्रयत्नः ।

(१)“धर्माय (२)हि जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा” कथं
पुनः प्रकृत्यर्थो ज्ञानं, प्रत्ययार्थ इच्छा ? यस्मादीदृश एवार्थे
सन् स्मर्यते “धातोः कर्मण” (पा.सू.३.१.७.) इति । एवं तर्हि
ज्ञानस्य प्राधान्यं न धर्मस्य । न ह्यनन्यार्था क्रिया प्रधानं भ-
वतीति । धर्मकर्मिकैव सा प्रधानम् । अतो धर्मार्था जिज्ञासा ।

प्रति धर्मस्य प्राधान्यम्, (३)तच्च प्रधानं यद्येन व्याप्नुमिष्यते । अतश्च प्रा-
धान्यं (४) वक्तुं द्वितीयेच्छेति । ननु धर्मं जिज्ञासेदिति वक्तव्यमित्येतमभिप्रायमजा-
नतः प्रश्नः । प्रकृतिप्रत्यययोर्हि इत्यभिप्रायं विवरणम्—यदि हि द्वितीयेच्छा न
प्रदर्श्यते ततो धर्मप्राधान्यं न स्यात् । द्वितीयेच्छाप्रदर्शनेन हि धर्मस्य
प्राधान्यं शक्यते दर्शयितुम् । यदि तु न तथा प्रदर्श्यते तदा प्रत्ययार्थ-
त्वाद्विच्छायाः प्राधान्यं स्यात् प्रकृत्यर्थो विज्ञानं तद्विशेषणं स्यात् ।
ज्ञानविशेषणञ्च धर्मः स्यात्, न तु प्रधानम् । तेन धर्मजिज्ञासापदे प्रकृ-
त्यर्थस्य प्राधान्यप्रदर्शनाय द्वितीयेच्छा प्रदर्शिता । द्वितीयेच्छायां हि द-
र्शितायां धर्मस्य प्राधान्यं, तत्प्राधान्यं च तादर्थ्ये ज्ञानस्य, तादर्थ्यं च
ज्ञानस्येच्छायाः तादर्थ्यं भवतीति द्वितीयेच्छाप्रदर्शनेन धर्मस्य
प्राधान्यमुक्त्वा प्रकृत्यर्थप्राधान्यप्रदर्शनं कृतं भवतीति । तेनायमर्थः—
धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेति ।

कथं पुनः प्रकृत्यर्थो ज्ञानं प्रत्ययार्थ इच्छा यस्मादीदृश एवार्थे सन् स्मर्यते “धातोः
कर्मण” इति । धात्वर्थस्येच्छाकर्मत्वात् कर्मणश्चेत्यभिप्रायस्य प्रधानत्वात् ।
एवं तर्हि ज्ञानस्यैव प्राधान्यं न धर्मस्य अद्यात्वर्थत्वात् । न ह्यन-
न्यार्था क्रिया प्रधानं भवति क्लेशात्मकत्वात् क्रियायाः । अन्यार्थाया
एव प्राधान्यम् । तेन धर्मज्ञानस्य धर्मार्थत्वात् धर्मस्यापीच्छां प्रति
प्राधान्यम् । अतो धर्मार्था जिज्ञासा । एवञ्च तादर्थ्यस्य प्रतीयमान-
त्वाच्चतुर्थीसमास एवायं धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेति । तदिदं धर्मस्य प्राधा-

तादिदमाह—(१)“सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा” इति ।
 उक्ता धर्मार्था जिज्ञासा । स पुनः कथं जिज्ञासितव्यः
 (२)को धर्मः ? कथंलक्षणः ? कान्यस्य साधनानि ? कानि
 साधनाभासानि ? किंपरश्चेति । एवमविज्ञातो धर्मो नानुष्ठाना-
 यालं भवति । अननुष्ठितो धर्मो न धर्मकार्यं करोतीत्युक्तम्—(३)“आ-
 सां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतस्सूत्रम्—अथातो धर्मजिज्ञासे-
 ति” । केयं किंपरता नाम ? अधिकाराभिप्रायमेतदुच्यते—“क पुरु-
 षपरत्वं ? क वा पुरुषो गुणभूत ? इति” च ।

धर्मः प्रसिद्धोऽप्रसिद्धो वेति च कोऽभिप्रायः ? यदि पुनर्वेदा-

न्यमाह—सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति । तस्य धर्मस्य सा इच्छा, किमर्थम् ?
 ज्ञातुम् । कथं ज्ञातो धर्मो भवेदिति । स कथं जिज्ञासितव्यः ? । केन प्रकारेण
 जिज्ञासा क्रियमाणा धर्मार्थं भवतीति । एवं जिज्ञासितव्यः । को धर्मः ?
 किरूपो धर्मः । कथंलक्षणः ? सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वलक्षणयोः (४)किंप्रकार-
 प्रमाणकः ? । कान्यस्य साधनानि ? कानि साधनानां करणेतिकर्तव्यतारूपा-
 णि ? किंपरश्च ? किमधिकारपर्यन्तश्चेति । एवमविज्ञातो धर्मो नानुष्ठायालं भवति ।
 एवं विज्ञातोऽनुष्ठायं शक्यते । तेनेत्थं जिज्ञासा क्रियमाणा धर्मार्था भव-
 ति । ननु—मा नामानुष्ठीयताम् । तथाऽपि किमिति तादर्थ्यं न भवती-
 त्याह—अननुष्ठितो हि धर्मो न धर्मकार्यं करोतीति । किं पुनर्धर्मस्य कार्यम् ? । अ-
 धिकारसिद्धिरित्युक्तम् । आसां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतस्सूत्रमिति । यत उक्तन्यायेन
 धर्मार्था जिज्ञासा सूत्रेणोक्ता एवं क्रियमाणा जिज्ञासा धर्मार्था भवति ।
 तस्मात् सर्वासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतत् सूत्रमिति । केयं किंपरता नामेति ।
 अयमभिप्रायः—धर्मो हि नियोगः । स हि स्वनिष्ठो न कश्चित्प्राति गुणभूत
 इति । अधिकाराभिप्रायमेतदुच्यते इत्यस्यार्थः—अधिकारः पुरुषस्यैवैव
 कर्मणि । तदभिप्रायमेतदिति । एतदुक्तं भवति—पुरुषाधिकारपर्यन्तो धर्म
 इति । परशब्दश्च पर्यन्ताभिप्रायेण क्व पुरुषपरत्वं क्व वा पुरुषो गुणभूत इति
 चाधिकाराभिप्रायम् ।

यदि पुनर्वेदादेवाय(५)मर्थो गम्यते किमत्र जिज्ञास्यत इत्यस्यार्थः—वेदाद्वे-

देवायमर्थो गम्यते किमत्र जिज्ञास्यते ? सत्यम् ; विप्रतिपन्नास्तु महर्षयः केचित्प्रमाणान्तरपूर्वकमर्थं वर्णयन्ति । केचिन्मन्त्रार्थवादानामपि यथाश्रुते एवार्थे प्रामाण्यमिच्छन्ति अकार्येऽप्यर्थे वेदः प्रमाणमिति वदन्तः । अतोऽस्यां विप्रतिपत्तौ सत्यां प्रारभ्यते जिज्ञासा तत्त्वावगमाय । तत्त्वेनापरिज्ञातोऽर्थोऽनुष्ठीयमानो विहन्त्यनुष्ठातारम् , ज्ञात्वाऽनुष्ठितो निःश्रेयसेन संयुनक्तीत्यारभ्यते जिज्ञासा ॥ १ ॥

इति प्रथमं धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

सर्वविचाराणां प्रतिज्ञापूर्वकत्वात्तदभिधीयते—(१)“चोद-

दार्थेऽवगम्यमाने वेदोऽपि विवक्षितार्थ एवावगम्यते । अनवगम्यमाने त्वध्ययनविधि(२)सिद्ध्यर्थमेवाध्ययनम् । सर्वथा न जिज्ञासावकाशोऽस्ति । सत्यं विप्रतिपन्नास्त्विति । सत्यं गम्यते । किन्तु गम्यमानेऽप्यर्थे विप्रतिपत्तिरस्ति । तेन तन्निवृत्तये जिज्ञासोचिता । केचित्प्रमाणान्तरपूर्वकमर्थं वर्णयन्ति, वेदस्य पौरुषेयत्वमिच्छन्तः । केचित् मन्त्रार्थवादानामपि यथाश्रुतमेवार्थं वर्णयन्ति—सिद्धरूपेऽकार्येऽप्यर्थे वेदः प्रमाणमिति वदन्तः । कार्यमात्रप्रामाण्यपक्षे हि कार्यानुगुण्यादुपवादादिभि(३)र्व्याख्यानम् । इतरथा श्रौत एवार्थः स्यात् । तत्त्वेनापरिज्ञातोऽर्थोऽनुष्ठीयमानोऽपि विहन्त्यनुष्ठातारमधिकारसिद्धिं न प्रापयति । ज्ञात्वा चानुष्ठितो निःश्रेयसेना( )धिकारिणं योजयतीति प्रारभ्यते धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इति प्रथमं धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥

अथ द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

नेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहु”रिति । कार्येऽर्थे वेदस्याप्रामाण्यं दर्शयति “तल्लक्षणो धर्म” इति वदन् ।

कार्येऽर्थ इति । न कार्यावगमं विना प्रवृत्तिरुपपद्यते । तेन कार्याभिधायकतयैव वचनस्य प्रवर्तकता । कार्याभिधायकेन(१) च कार्यमेव लक्ष्यते, तेन कार्य एव वेदः प्रमाणम् । तल्लक्षणो धर्म इति । अस्यार्थः—चोदनालक्षणसूत्रेण चोदनालक्षणः कार्यरूप एवार्थो न सिद्धरूप इति प्रतिज्ञा तम् । तदनेन भाष्येण व्याख्यायते । धर्मशब्दश्च वेदार्थमात्रपरः ।

(२)अत्रापरेऽपरिपक्वविद्यावलपोद्रेकतिरस्कृतविवेकाः परिचोदयान्ति-कथं पुनः कार्यरूपो वेदार्थः ? यावता वेदान्तानां सिद्ध एवार्थः “विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे”(बृ.३-९-२८) ति प्रतीयते ।

स्यान्मतम्—अपरिपूर्णत्वात्तत्र योग्यविध्यध्याहारः क्रियत इति । (३)तन्न तु । अपरिपूर्तेः कारणाभावात् । अथोच्येत—बुद्धव्यवहार एव शब्दानां स्वार्थे व्युत्पत्तिः । प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकत्वाच्च व्यवहारस्य, कार्यावगम-पूर्वकत्वाच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्योः(४)कार्यान्वित एवार्थः सर्वशब्दाभिधेयः । न चेह कार्यमस्ति । (५)तेन कार्यान्वयं विना अपरिपूर्णत्वात् कार्यमध्याह्रियत इति । तदेतत् स्वसमयपरिकल्पितम् । विनापि व्यवहारेण सिद्धार्थेष्वपि वाक्येषु कार्यान्वयरहितेषु व्युत्पत्तिसंभवात् ‘पुत्रस्ते जात’ इत्येवमादिषु ।

नन्वर्थविशेषविषयां प्रतीतिमनुमाय शब्दतद्भावभाविनीं शब्दस्य स्वार्थे शक्तिनिरूपणा व्युत्पत्तिरुच्यते । न च व्यवहारं विना परबुद्धिरनुमातुं शक्यते । उच्यते—हर्षादिनिबन्धनमुखप्रसादादिभिरपि लिङ्गैः शक्यानुमानैव परेषामपि बुद्धिः । मुखप्रसादादिर्हर्षमनुमापयति । स च हर्षहेतुम् । प्रियार्थप्रतिपत्तिश्च हर्षहेतुः । सा च वाक्यनिबन्धनेति “पुत्रस्ते जात” इत्यनेन हर्षहेतुभूतार्थप्रतिपत्तिः कृतेति ज्ञायते । हर्षहेतुश्च पुरुषस्य पुत्रजन्मैव केवलमस्तीत्यवगच्छन् विशिष्टार्थविषयां शब्दस्य शक्तिमध्यवस्थति । आवापोद्धाराभ्यां च प्रतिपदं (६)व्यवहार इव व्युत्पत्तिरत्राप्युपपद्यत इति निरवद्यम् ।

१. ‘च’ इति क. पुस्तके नास्ति ।

२. अत्रापरोऽपरि.....कः परिचोदयति” इति क. पुस्तके. ।

३. तन्न. इति ख. पुस्तके ।

४. कार्यान्वयिन एवार्थास्सर्वशब्दाभिधेयाः. इति ख० पुस्तके ।

५. तेनेह इति ख० पुस्तके । ६. व्यवहारवत् इति ख० पुस्तके ।

अपि च व्युत्पत्तेतरपदविभक्त्यर्थो वर्त्तमानापदेशेऽपि 'काष्ठैः पच-
ती'ति काष्ठपदार्थे व्युत्पद्यते कार्यान्वयरहित एव । किं च व्यवहारेऽपि
व्युत्पत्तौ यद्यप्यन्वितार्थतैव पदानां, तथापि न कार्यान्विताभिधायि-
तया व्युत्पत्तिः । किन्तु अर्थान्तराभिधायितयैव । यो हि विशेषा-
न्विताभिधानमिच्छति इच्छत्यसावर्थान्तरान्विताभिधानम् । ताव-
ता च प्रयोगप्रतिपत्त्युपपत्तौ न शक्यते विशेषान्विताभिधानकल्पना ।
तथा च लोके सिद्धार्थान्येव भूयिष्ठानि वाक्यानि दृश्यन्ते—
कुशलं ते ? (१)कुशलं, इत्येवमादीनि । किं च कार्यमपि तदु-
च्यते यदपेक्षितोपायम् । तेन सिद्धैव कर्मणामपेक्षितोपायता (२)कार्य-
परेषु वाक्येषु गम्यते । अतः सिद्ध एव वेदार्थः ।

तदेतद्बालभाषितं बालेष्वेवादरणीयतां लभते । नहि वृद्धव्यवहार-
मन्तरेण व्युत्पत्तिः सम्भवति । विशिष्टार्थविषया हि प्रतिपत्तिरर्थविशे-
षाभिधानकल्पनानिमित्तम् । न च हर्षो हर्षहेतुविशेषानुमाने प्रभवति ।
न च पारिशेष्येण हेतुविशेषनिश्चयः । कालत्रयवर्तिव्यवहितविप्रकृ-
ष्टानां हर्षहेतूनां पारिशेष्यावधारणानुपपत्तेः । व्यवहारः पुनर्विशिष्टा-
र्थविषय एव प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्तद्विषयामेव प्रतीतिमनुमापयन्
शब्दस्य विशिष्टार्थाभिधानकल्पनायां हेतुव्युत्पत्तावादिमार्गभूतः का-
र्यान्विताभिधायकत्वमेव सर्वशब्दानामापादयति । अत एव (३)'काष्ठैः
पचती'ति वर्त्तमानापदेशेऽपि या व्युत्पत्तिः साऽपि कार्यान्वितार्थान्त-
रसम्बन्धानुगुण्यात्कार्यान्वायिन्येव ।

यच्चेदमर्थान्तरान्वितमात्राभिधाने पदानि व्युत्पद्यन्त इति, तदपि
बालिशभाषितम् । सर्वेषु वृद्धव्यवहारवाक्येषु कार्यान्वितार्थप्रतीतेर्ना-
र्थान्तरमात्रान्विता(४)भिधानकल्पना संभवति । यदि कार्यान्वयोऽपि
क्वचिद्व्यभिचरति तदाऽर्थान्तरमात्रान्विताभिधानं कल्पयेत् । न च
तदस्ति ।

ननु च—'निधिमानेष भूमागः, 'प्रतिरोधकवानयमध्वे'ति विनाऽपि
कार्यान्वयं प्रवृत्तिनिवृत्तिकरवाक्यमुपलभ्यते । वाक्येन हि निधिम-

१. 'कुशलं मम' इति ख. पुस्तके ।

२. कार्यपरेषु वाक्येषु स्वतस्सिद्ध एव वेदार्थः. इति ख. पु. ।

३. काष्ठैः पचतीति ख. पुस्तके नास्ति ।

४. अभिधानं कल्पयेत् इति ख. पुस्तके । ततो 'यदि' इत्यादिः 'अस्ति' इत्यन्तो ग्रन्थः
ख. पुस्तके नास्ति ।

कार्यरूप एवेति दर्शयति—चोदना हि भूतमिति । यदि कार्य एव
 चार्थं वेदस्य प्रामाण्यं कथं तर्हि भूताद्यर्थावगतिर्मन्त्रार्थावदेषु ?
 ज्ञायां बोधितायां तदुपादित्सोः प्रवृत्तिः । प्रतिरोधकवृत्तायां च तज्जि
 हासोर्निवृत्तिरिति ।

अत्र ब्रूमः—यत्र तावत्प्रवृत्तिनिवृत्ती विद्येते तत्र तत्तत्कारणी
 भूता कार्यावगतिरस्ति । न हि तां विना ते भवतः । शब्दान-
 न्तर्याञ्च शब्देनैव सावगतेति कल्पयति पार्श्वस्थः । न च कार्यार्थः
 शब्दो न श्रूयत इत्येतावता शब्दस्याकारणत्वम् , अध्याहारादिलभ्य-
 स्यापि वाचकत्वाविरोधात् । योग्यताविशेषेण चाध्याहार्यविशेषाव-
 गमसिद्धेः । न च प्रमाणान्तरेणापि कार्यावगमो घटत इति शब्दस्य
 तत्रोदासीन्यं शक्यं कल्पयितुम् । शब्दश्रवणे प्रवृत्तिदर्शनादानन्त-
 र्येण शब्दस्यैव तत्र कारणत्वावगमात् । प्रमाणान्तरेणापि त्वसावर्थो
 लभ्यत इति कामं शब्दोऽनुवादः स्यात् , न कारणम् । न चानुवादकत्वं
 पुरुषवचसां दोषः । तेन साक्षाच्छ्रुत्याऽध्याहारेण वा सर्वव्यवहारवा-
 क्येषु कार्यान्वयाव्यभिचारात्तदन्वितार्थाभिधानं लिङ्गादीनां कार्याभि-
 धानमेवति सिद्धम् । तेन सर्वपदानि तावत्कार्यान्वितमेवार्थमाहुः ।

न च प्रतिपदं विषयाभावः । प्रणाड्यापि तादर्थ्योपपत्तेः । प्रणाडोऽसमा-
 श्रयणे च परस्परपदार्थान्तरसम्बन्धावगम एव प्रमाणम् । अन्यथा प्रति-
 पदं विषयभावेऽनुबन्धभेदाङ्गिष्वेषु नियोगार्थेषु संभेदानामरूपकहायनी-
 न्यायवैलक्षण्यात् । परस्परसम्बन्धावगमश्च क्रिययैव स्यात् । एतच्च प्रति-
 पदाधिकरणे (पू. मी. २-१-१) निपुणतरमुपपादयिष्यामः । लोके तु यः
 सिद्धार्थमात्रपरत्वेन प्रयोगः स लोकवचसां प्रमाणांतरप्रतीतिपरत्वा-
 ल्लक्षणिको द्रष्टव्यः । कार्यान्वयो हि परस्परान्वयाव्यभिचारीति लाक्षणि-
 कोपपत्तिः । न चापेक्षितोपायतैव कार्यता । कृतिसाध्यं कार्यम् । साधनमु-
 पायः । साध्यत्वोपायत्वे च भिन्ने । किन्तु क्लेशात्मकं कर्मापेक्षितोपाय-
 तया कार्यं प्रतीयत इति कार्यता साधनतां न व्यभिचरतीति तादर्थ्य-
 भ्रमो मन्दानाम् । तथा च सुखं स्वयमेव कार्यम् ।

एवं सर्वपदानां कार्यान्विताभिधायकत्वाद्यदि वेदान्तेषु कार्यं योग्य-
 मध्याहारादिभिर्लभ्यते तदा कार्यार्थतैव वेदान्तानामपि । अथ न, त-
 तोऽनभिधायकत्वमेव, व्युत्पत्तिविरहात् । अतो विधिनिराकरणमपि
 वेदान्तेषु न क्षतिमावहति । तस्मात्सिद्धं कार्यं एव वेदस्य प्रामाण्यम् ।

चोदना हि भूतमिति । यदि हि कार्य एवार्थं वेदस्य प्रामाण्यं कथं तर्हि

तेषामपि हि कार्यार्थतां द्वितीये पादे वक्ष्यति । तदुक्तम्—
(१)“शक्नोत्यवगमयितु”मिति । न च प्रमाणान्तरावगम्यो-
ऽयमर्थ इति (२)“नान्यत्किञ्चनेन्द्रिय”मिति दर्शयति । -

(३)“नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदने”ति शब्दस्यार्थासं-
स्पर्शितां वदन् प्रतिज्ञादोषमाह । कथं पुनरर्थासंस्पर्शिता शब्दस्य ?
उच्यते—अर्थसंस्पर्शि हीष्यते प्रमाणम् । तस्य बाधकज्ञानोत्पत्तौ सत्यां
पुनः प्रतिपक्षविज्ञानं तन्निमित्तमेवोत्पद्यते । शब्दे पुनः स्पष्टेऽपि
बाधकज्ञाने पुनः शब्दानिमित्तमेव प्रतिपक्षविज्ञानमुदेति—अङ्ग-

मन्त्रार्थवादेषु भूताद्यर्थावगतिः ? अकार्यभूतत्वात् तेषाम् । तत्राह भाष्य-
कारश्चोदना इति । तच्चाक्षेपे—तेषामपीति । अस्यार्थः—भूतादिकोऽप्यर्थः का-
र्यान्वयित्वात्तेन रूपेणाकार्य एव । तेन चोदनैव कार्यप्रतिपादिकमेव वा-
क्यं भूतादिकमप्यवगमयितुं शक्नोतीति कार्यरूप एव वेदार्थ इति न प्रति-
ज्ञाहानिः । ननु—भूतादिकोऽप्यर्थो मन्त्रार्थवादविषयः प्रमाणान्तरा-
वगम्य इत्यर्थः । (?)

नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदनेति शब्दस्यार्थासंस्पर्शितां वदन् प्रतिज्ञादोषमाहेति ।
न कश्चिच्चोदनालक्षणो नाम । यदि हि कश्चिदर्थं चोदना प्रमिमीते तदा
चोदनालक्षणो नाम प्रसिध्येत् । चोदना हि शब्दात्मिका शब्दश्चार्थं
व्यभिचरति । तथा हि—असत्यप्यर्थे नदीतीरे फलानि सन्तीति
ज्ञानमुत्पद्यते ।

नन्वेवं प्रत्यक्षमपि व्यभिचारि स्यात् । तत्रापि विनाप्यर्थेनैन्द्रियकं
ज्ञानं दृश्यते शुक्तिकायां रजतमिदमिति । न तत्रैन्द्रियकं ज्ञानं व्यभिच-
रति । एकं हि तत्र ज्ञानमिदमिति चाक्षुषम् । अपरमपि रजतमिदमिति
रजतावलम्बि स्मरणज्ञानम् । तयोर्विवेकाग्रहणनिबन्धनो भ्रमोऽयं, न
पुनरैन्द्रियकं विज्ञानं व्यभिचरति । बाधकं च तत्र ज्ञानं विवेकप्राह-
कम् । यदि च शाब्देऽपि विज्ञाने एवमेवाङ्गीक्रियते तदा ज्ञानोदये विवे-
केऽवधारिते पुनर्भ्रमो नोत्पद्येत । उत्पद्यते तु बाधकेऽपि विज्ञानेऽङ्ग-
व्यग्रादिवाक्येषु ज्ञानम् । तथा प्रत्यक्षादिषु दोषवशादिन्द्रियं न सम्पूर्णं
कार्यं करोति । तेन विवेकाग्रहणात् भ्रमः । शाब्दे तु (४)विज्ञाने शब्द

व्यग्रे हस्तियूथमस्ति । तथा न शुक्तिकारजतादिष्वन्यार्थस्य संभवः । तस्मादर्थसंस्पर्शित्वाच्चोदनायास्तल्लक्षणो धर्म इति प्रतिज्ञा नोपपद्यते । (१) उच्यते—अर्थं चावबोधयत्यर्थासंस्पर्शं चेति चित्रम् । यदि तावद्बाधकज्ञानावगम्यमर्थासंस्पर्शित्वं नैव तत्प्रमाणजन्यम् । (२) विशेषाग्रहणात् स्मृतिज्ञानं तदिति प्रतिपादयिष्यामः । वेदे पुनर्बाधकज्ञानाभावात् अर्थासंस्पर्शिताशङ्कापि नास्ति ।

एव (३) कारणम् । न च तदन्तर्गतो दोषोऽस्ति । पुरुषगतास्तु दोषाः (४) सामग्रीबाह्या इति न ते कार्यक्षतिहेतवः । (५) तस्माच्छब्दं ज्ञानं व्यभिचरति । यच्च व्यभिचरति न तन्निश्चायकम् । (६) निश्चायकं च प्रमाणम् । तेन (७) निश्चायिका चोदना अर्थासंस्पर्शिनीति न तल्लक्षणो नाम कश्चिदप्यस्तीति तात्पर्यार्थः ।

बाधकज्ञानोत्पत्तौ सत्यां विवेकेऽवधारिते (८) तमेव व्यभिचरतीति प्रतिपक्षविज्ञानं विवेकग्रहणनिबन्धनम् । भ्रान्तिज्ञानं न तन्निबन्धनं बाधकावस्थाभाविनिर्दोषेन्द्रियादिसामग्रीप्रभवम् , किन्तु दोषखण्डितशक्तिकज्ञानजननकारणचक्रोत्थम् । शब्दे पुनः स्पष्टेऽपि बाधकज्ञाने अवधारितेऽपि विवेके शब्दनिमित्तमेव सम्यग्ज्ञानं सामग्रीभूतादुष्टशब्दजन्यमेव । प्रतिपक्षज्ञानं तत्प्रतिपक्षासद्भूतार्थग्राहीत्यर्थः । एतच्च नन्वतथाभूतमिति भाष्येण (९) व्यभिचारदर्शनोत्थं संशयरूपमर्थासंस्पर्शित्वनिबन्धनमुपन्यस्तवानाचार्यः । उच्यते—अर्थं चावबोधयत्यर्थासंस्पर्शं चेति चित्रमेतत् । नैव कदाचिद्विज्ञानं (१०) व्यभिचरति, येनानिश्चयः स्यात् । बाधकज्ञानमपि नैवार्थव्यभिचारितां दर्शयति । किन्तु ग्रहणस्मरणयोर्विवेकमवधारयति । वेदे पुनरीदृशोऽपि बाधो नास्तीत्यतिदूरोत्सारितमेवानिश्चयलक्षणम् ।

१. तदुच्यते. इति. ख. पु. पा.

२. विशेषाग्रहण स्मृति ज्ञाने इति. क. पु.

३. कारणम् इति ख. पु. ।

४. सामग्री वा बोध्यः इति क. पु. ।

५. तस्माच्छब्दद्वये यच्च इति अनन्वितोऽपपाठः क. पुस्तके ।

६. निश्चायकं इति नास्ति क. पु. । ७. निश्चयात्मिका इति ख. पु. ।

८. तमेव व्यभिचरति इति नास्ति ख. पुस्तके ।

९. व्यभिचरति शब्दोत्थं संशयरूपं इति क. पुस्तके ।

१०. व्यभिचरति वेद्य, इति ख. पुस्तके ।

ननु च सत्यपि बाधकज्ञाने लौकिकेषु वाक्येषु शब्दादेव ज्ञानमुत्पद्यते निमित्तभावात् । अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमिति । तद-
द्धा परिहृतैवार्थासंस्पर्शिताशङ्का । नैवम् ; अनभिज्ञो भवान् बाध्य-
बाधकभावस्य । अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमिति प्रमाणान्तरद-
र्शनमत्र बाध्यते, न पुनर्हस्तियूथशतमिति । तदिदमाह-(१)“वि-
प्रतिषिद्धमिदमभिधीयते ब्रवीति च वितथं चेति” । अत-
र्थासंस्पर्शित्वम् ।

ननु चेत्यादिना प्रागुक्तमनुभाषते । नैवमिति । अत्रायमभिप्रायः—सर्वत्र
पौरुषेयेण वचसा न साक्षादर्थ एव प्रतीयते । पुरुषेच्छापरतन्त्रत्वात् ।
असत्यप्यर्थे पुरुषा वाक्यानि प्रयुज्जाना दृश्यन्ते । तेनार्थं प्रति नियमा-
भावान्न तेभ्योऽर्थसिद्धिः । वक्तुरभिप्रायं तु स्वकारणं सूचयेयुः । स
चाभिप्रायः प्रमाणपूर्वकश्चेत् ततस्तस्य प्रमाणस्य (२)प्रमाऽविनाभा-
वात्तन्मुखेन वाक्यार्थं निश्चयाऽनुमानमेव । तेनानुमानस्यायं बाधः ।
तदाह—प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते (३)न पुनर्बाह्यं वस्तु हस्तियूथशतरूपमिति ।
एतदुक्तं भवति—अनुमानावसेयं प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते न पुनर्बाह्यं
वस्तु हस्तियूथशतरूपं इति, तत्र वचनस्याव्यापारात् । यत्र विषये
यत्प्रमाणं प्रवृत्तं तत्र तस्य बाधो भवति, न वचनस्य बाह्येऽप्यर्थे
प्रवृत्तिः, तत्र तस्य प्रवृत्तिनियमाभावादित्युक्तम् । तदुक्तमनभिज्ञो भवानिति ।
न चायमनुमानस्यापि बाधः । किन्तु (४)अलिङ्गे लिङ्गस्य साधारण-
रूपं पश्यन्नलिङ्गतामविशिञ्चन् लिङ्गतामन्यत्र दृष्टां स्मरन् लिङ्गव्यवहारं
प्रवर्त्तयन्नलिङ्गज्ञानेन लिङ्गव्यवहाराभिवर्त्तते । (५)तथा हि श्रुतिलिङ्गा-
धिकरणे दर्शितम् । तदिदमाह—विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते ब्रवीति च वितथं चेति ।
ब्रवीतीति च ज्ञानं जनयति वितथमपि ज्ञानं न जनयतीति विप्रतिषिद्धम् ।
ज्ञानाजनकत्वमेव वितथत्वं नान्यत् । अत एव तच्चेत्प्रत्ययितादित्युक्तम् ।
यत एव लिङ्गभूतं पौरुषेयं वाक्यं अत एव प्रत्यायितस्य नियमेन प्रमा-
णान्तरपूर्वकार्थाभिधायिनो वचनं सत्यम् । तथा श्रोतुरिन्द्रियविषयम-
प्रत्ययितवचनमपि सत्यम् । यत्पुनरप्रत्यायितवचनं श्रोतुश्च न प्रमाणान्त-
रपूर्वकं न तत्सत्यमित्युक्तम् । प्रमाणान्तरपक्षे हि सर्वत्रैवार्थासंस्पर्शि-

१. शा.भा.पु.३.पं.१६.

२. प्रमेयाविनाभावात् इति ख. पु. ।

३. बाह्यं वस्तु इति नास्ति ख. पुस्तके ।

४. लिङ्गे वचने लिङ्गसाधारणं इति ख. पु. । ५. यथा इति ख. पु. ।

एव तच्चेत्प्रत्ययितादित्युक्तम् । प्रत्ययितस्य हि वचनमव्यभिचारि प्रमाणान्तरपूर्वकं, यत्रोपलभ्यमानविषयम् । यत्र तु द्वयं नास्ति तत्र प्रमाणान्तराविपर्ययाद्विपर्ययः । वाक्यार्थे पुनरुक्तो विपर्ययः । कस्मात्पुनः पौरुषेये (१)वचसि प्रमाणान्तर(२)विपर्ययाद्विपर्ययः ? ज्ञातं ह्यर्थं परस्मै प्रतिपादयितुं पुरुषाः प्रयुज्यते वाक्यानि । न चाप्रतीतोऽर्थो ज्ञातो भवतीति प्रमाणान्तरसंवादिना पौरुषेयेण वचनेन भवितव्यम् । (३)तदिदमुक्तम्-(४)“अशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते वचना”दिति ।

नन्वशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते प्रमाणान्तरादिति वक्तव्ये

ता स्यात्, तुल्यत्वात्सामान्याः । (५)लिङ्गपक्षे तु यदेव प्रमाणान्तरकार्यतया वचनं निश्चीयते तदेव लिङ्गभूतमर्याव्यभिचारि भवति नान्यदिति युज्यते ।

ननु—यावद्वाक्यस्यापि विपर्ययोऽस्ति तदार्थासंस्पृशिता प्रसक्ते त्याशङ्क्याह—वाक्यार्थे पुनरुक्तो विपर्यय इति । अस्यार्थः—योऽयं विपर्ययः नासौ वाक्यार्थे, किं तर्हि ? लिङ्गार्थे । एतच्चोक्तमनभिज्ञो भवानिति । कस्मात्पुनः पौरुषेये वचसि प्रमाणान्तरस्यानुमानस्य विपर्ययाद्विपर्ययः, न पुनः शब्दविपर्ययादिति । अत्रोत्तरम् । ज्ञातं हीति । अव्यभिचारीति प्रमाणान्तरप्रतीतिपर्युपस्थापकेन तेन भवितव्यम् । तथा च प्रतीत्युपस्थापकत्वाद(७)नुमानतैव गम्यते । तेन विपर्ययोऽप्यनुमानस्यैव न शब्दस्येति । तदिदमाहेति । यदेतत् ज्ञातार्थप्रतिपादनार्थत्वात् प्रयोगस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं तदिदमाह—अशक्यं हीति ग्रन्थेन । (८)यत्पुरुषेण वाक्यं प्रयुज्यते तत्प्रतीतिप्रतिपादनाय । न च प्रमाणान्तरं विना प्रतीतिरस्ति । तस्मात्प्रमाणान्तरसापेक्षं लौकिकं वचनमिति ।

(९)ऋते प्रमाणान्तरादिति वक्तव्य इति । सामान्यं परित्यज्य किमिति

१. वचने इति. ख. पु.

३. तदिदमाह. इति ऋजुविमलापाठः

५. लिङ्गपक्षे हि इति ख. पुस्तके ।

७. अनुमानत्वं तस्य. इति ख. पुस्तके ।

९. गृह्यते प्रमाणम् इति अधिकं ख पु. ।

२. प्रमाणान्तरविपर्ययः इत्येव क. पु.

४. शा. भा. पृ. ३. पं. २८.

६. तेन प्रतीति इति ख. पु. ।

८. यत् पुनः पुरुषेण इति ख. पु. ।

ऋते वचनादिति कोऽभिप्रायः? उच्यते—ननु च कार्यार्थत्वेऽपि पौरुषेयतैव वचसः प्राप्नोतीत्यस्य परिहारार्थमिदमुच्यते—ऋते वचनादिति । ननु च प्रमाणान्तरसंवादितैवं न प्रदर्शिता भवति । बाढं प्रदर्शिता, सापेक्षत्वनिराकरणदर्शनात् नान्तरीयकानपेक्षत्वसिद्ध्यर्थं तु विशेषोदाहरणम् ।

नन्वृते वचनादित्युक्तेऽपि अपरस्मात्पौरुषयाद्वचनात् प्राप्नोत्येव पौरुषेयत्वं चोदनायाः । उच्यते—वचनादित्युक्ते प्राप्नोत्येव कार्येऽर्थे वचनस्य स्वातन्त्र्यम् । अतः पुरुषपरम्परायामपि न प्रमाणान्तरगोचरो धर्म इति सि-

विशेष आश्रीयत इत्यर्थः । उच्यत इत्यनेनैतद्वर्शयति—आशङ्कापरिहारार्थमिदमुक्तमिति । का पुनराशङ्का ? । इयमसौ । यद्यपि चोदना कार्यमर्थं प्रतिपादयति तथापि पौरुषेयी चोदना प्राप्नोति वचनस्य स्वातन्त्र्यादर्शनात् । ततश्च (१) प्रत्ययान्तरसापेक्षत्वादप्रामाण्यमापद्यत इति । कः परिहारः ? । अयमुच्यते—यदि चोदना कार्यमर्थं प्रतिपादयति तदा न पौरुषेयी । पुरुषा हि प्रमाणान्तरप्रतीतार्थप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते । न च कार्यं प्रमाणान्तरप्रमेयम् । तेन तत्प्रतिपादकस्य न पौरुषेयत्वम् । अतोऽदृष्टमपि स्वातन्त्र्यं कल्प्यते, कार्यप्रतीतिबलेन । चैत्यवन्दनादिषु (२) तु पौरुषेयत्वेन स्मरणम् । तेनानापेक्षत्वं चोदनायाः । एतदेव दर्शयितुं वचनाद्वत इति विशेषाभिधानम् । ननु चेति वाक्यमेवैवंपरमिति मन्वानस्य चोद्यम् । बाढमिति वाक्यं सापेक्षत्वपरं विशेषसङ्कीर्तनस्यैतत्प्रयोजनमिति परिहारः । सापेक्षत्वनिराकरणदर्शनादिति । सापेक्षत्वं निराक्रियमाणं दृश्यते यस्माद्वचनस्य तत्प्रमाणान्तरीयकमनपेक्षत्वं सिध्यतीत्यर्थः ।

ननु च यद्यपि (३) कार्यमर्थं चोदना प्रतिपादयति तथापि पौरुषेयत्वं चोदनायाः किमिति न भवति ? । प्रमाणान्तरशून्यत्वादिति चेत्—न ; अपरस्मात्पौरुषेयाद्वचनादवगतिरिति सिद्धेः । तदाह—अपरस्मादिति भाष्येण । तद्याच्चष्टे—नन्वृते वचनादित्युक्तेऽपीति । (४) अत्रोत्तरं भाष्यम्—तदपि हि तेनैव तुल्यमिति । तस्य व्याख्यानमुच्यते—वचनादित्युक्त

द्धम् । कथं पुनरिदं सिध्यति ? पुरुषपरम्परोपदेशान्य-
थानुपपत्त्या किमप्युपलंभकमस्तीति शक्यते कल्पयितुम् ।
न स्वातन्त्र्यं वचनस्य । नैतदेवम् । (१)“उपदेशो हि
व्यामोहादपि भवति । असति व्यामोहे वेदादपि भ-
वति” । मूलद्वये सम्भवत्येतस्मिन् परिगणितप्रमाणव्यतिरिक्तं न
प्रमाणान्तरमस्तीति शक्यते वक्तुम् । अतः प्रमाणान्तरविपर्ययासम्भ-
वात् न श्रुतश्चार्थासंस्पर्शिता शक्यते वक्तुं चोदनायाः । तस्मात्सु-
ष्ठु प्रतिज्ञातं ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इति ।

इति । नन्वविदुषामित्युपदेशान्यथानुपपत्त्या उपलम्भ(२)कारणानुमा-
नं शक्यते । तद्याचष्टे—कथं पुनरिदं सिध्यतीति । नैतदेवमुपदेशो हीति भा-
ष्येण परिहरति । अस्थार्थः—न तावदुपलम्भकारणान्तरं शक्यानुमानम्,
परिगणितप्रमाणसामग्रीव्यतिरिक्तस्याभावाविश्रयात् । उपदेशस्तु
(३)व्यामोहादप्युपपद्यते । असति व्यामोहे वेदादप्युपपद्यते । अतः प्र-
माणान्तरस्यानपेक्षणाञ्च तद्विपर्ययेणा(४)प्रामाण्यं चोदनायाः । स्वतश्चा-
र्थप्रतिपादकतयार्थसंस्पर्शितेति(५)सम्भवी प्रतिज्ञातार्थः ।

“अपि च पौरुषेयाद्वचना”दिति भाष्यम् ; (६)तत् पौरुषेयस्य वचसो
लिङ्गत्वेन गमकत्वमिति दर्शयति । पूर्वं हि प्रमाणान्तरप्रतीतप्रत्यायक-
तया पौरुषेयस्य वचनस्य न स्वातन्त्र्येणार्थप्रतिपादकत्वम् । अपि तु अ-
न्तर्भावितपूर्वप्रमाण(७)स्यैव । तथा च प्रमाणान्तरोपस्थापकतया लि-
ङ्गत्वमेवेत्युक्तम् । लिङ्गव्याभिचाराच्च शब्दस्यार्थासंस्पर्शिताशङ्कापि ना-
स्ति इत्युक्तम् । अधुना(८)त्वनुमानबाह्यत्वबुद्धिर्नास्तीति कथ्यते । क-
थम् ? पुरुषवचनादर्थानिश्चयात् । वक्तृबुद्धिर्नाश्चये चा(९)नुमानत्वम् ।
अर्थो हि न कारणं वचनस्य । वक्तृबुद्धिस्तु कारणमेव । कार्यतस्तु कार-
णावगातिरनुमानमेव । अनुमानमपि पौरुषेयवाक्यसमुत्पन्नज्ञाने यथा
व्युत्पत्तिस्तथौत्पत्तिकसूत्रे (पू. मी. १-१-५.) वक्ष्यामः । तमिमर्थमस्य

१. शा.भा.पृ.४.पं.४. उपदेशा हि इति बहुवचनान्तपाठः मुद्रितभाष्यपुस्तके ।

२. कारणानुमानमाशङ्कते इति ख. पु. । ३. व्यामोहेनापि इति ख. पु. ।

४. प्रामाण्यम् इति ख. पुस्तके ।

५. सम्भवति इति ख. पु. ।

६. तदिति नास्ति क. पुस्तके ।

७. एवेति नास्ति ख. पुस्तके ।

८. अनुमानादन्यत्वबुद्धिः इति ख. पुस्तके ।

९. अनुमानत्वमेव इति ख. पुस्तके ।

किं च पुरुषवचनाद्विज्ञातोऽयमनेनार्थ इति निश्चयो भवति । न पुनः प्रमाणान्तरबुद्धिरुपजायते । तदुक्तम्-(१)“अपि च पौरुषेयाद्वचनादेवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो, नैवमयमर्थ इति” । किंवाऽर्थान्तरावगतौ प्रमाणान्तरावगतिर्भवति ? बाढम्, अर्थानुसारि हि तदा प्रमाणमवकल्पते ।

ननु-वेदेत्येतदपि कल्पनीयमेव, न; प्रसिद्धकारणत्वात्संविदः, अप्रसिद्धमूलत्वाच्चार्थस्य । वेदेत्येतदपि तावत्पुरुषवचनान्नावगतिर्भवति, विक्षेपस्य सम्भवाच्चित्तानाम् । किमुतार्थे; तद्दर्शयति-(२)“विप्लवते खल्वपि काश्चित्पुरुषकृताद्वचनात्प्रत्यय” इति ।

भाष्यस्य व्याचष्टे-किंचित्यादिना । किंवार्थावग(३)त्यनुमानात्प्रमाणान्तरं शाब्दमित्यवगतिर्भवति ? बाढं भवति । अर्थानुसारि(४)हि तदा कारणभूतमर्थमुपस्थापय(५)च्छाब्दमनुमानात्प्रमाणान्तरमित्यवकल्पते ।

ननु वेदेत्यपि वक्तृबुद्धिः कल्पनीया पौरुषेयाद्वाक्यात् । ततश्च तत्कल्पकतया किमिति प्रमाणान्तरं न भवति ? न; प्रसिद्धं हि कारणं वाक्यस्य वक्तृबुद्धिः । (६)अतस्तत्कल्पना । कार्यतः कारणानुमानम् । अप्रसिद्धं च (७)कारणमर्थः । ततस्तदवगतिर्नानुमानम् । विप्लवते खल्वित्यनेन दूरोत्सारितं पुरुषवचनादर्थनिश्चयं दर्शयति । (८)तथा हि-प्रतारका अन्यथा जानन्तोऽप्यन्यथा वाक्यानि प्रयुज्यते । तथा प्रमादिनो दुष्टसामग्रीकाश्चान्यवाक्यविवक्षायां मन्यदेव वाक्यमुच्चारयन्ति । तेषां वाक्यात् वक्तृबुद्धिरपि निश्चेतुं न शक्यते, दूरेणार्थः । तदाह-वेदेत्येतदपीति । वक्तृवचनान्नार्थवगतिः, विक्षेपस्य प्रतारणाशयप्रमादलक्षणस्य चित्तगस्य सम्भवात् । एतच्चोपलक्षणम्(९)उच्चारणदोषोऽपि द्रष्टव्यः । न तु वेदवचनस्य मिथ्यात्वे किंचन प्रमाणमस्तीत्युक्तम् ।

१. शा.भा.पृ.४.पं.५.

२. शा.भा.पृ.४.पं.६.

३ अनुमानप्रमाणात् प्रमाणान्तर. इति क. पुस्तके ।

४ अर्थानुसारि ह्यकारण इति क. पु. ।

५ शाब्दमिति नास्ति क. पु० ।

६ अतश्च कल्पना इति क. पु० ।

७ मूलमर्थ इति क. पुस्तके ।

८ तथाहीत्यारभ्य 'वाक्यात्' इत्यन्तो ग्रन्थस्तुटितः क० पुस्तके ।

९ उच्चारणकारणदोषो द्रष्टव्यः इति ख० पुस्तके ।

किमिदं सामान्यतो दृष्टम् ? द्विविधस्यापि निरस्तत्वात् । किमन्यदवशिष्यते येनेदमुच्यते—“ननु सामान्यतो दृष्ट”मिति । सत्यमेवम् ? किन्तु विषयान्तरे सामान्यतो दृष्टमनपास्तं मन्यते । विप्लवते खल्वपि कश्चित्पुरुषकृताद्वचना(दित्युक्तम्) । तदान्यथैवार्थोऽन्यथा शब्दाद्विज्ञानम् ; तदिदमुपपन्नार्थं भवति । अस्यां किमुपपत्तौ(?) प्रसक्ता खल्वर्थसंस्पर्शिता शब्दस्य—अशब्दत्वात् विप्लुतार्थवदिति । सत्यं यदि विप्लुतौ शब्दादयथार्थत्वम्, अयथार्थस्य विषये शब्दादवगम्ये (स)ति, नायथार्था(त्) । तदिदमुक्तं—(१)“नान्यत्वा”दिति । अथ एवायथार्थत्वे हेतुः शब्दाविषये स्यात् । अथापि शब्दादेव विप्लवः तथाप्येतदनुमानं नैवोपपद्यते । अदुष्टप्रतिज्ञापनसापेक्षं हेतुवचनं भवति । द्रुष्टश्चायं पक्षः, संविदः प्रसक्षत्वात् । तदिदमुक्तं—(२)“प्रत्यक्षस्तु वेदवचनात् प्रत्यय” इति । प्रतीतिः प्रत्ययः ।

ननु च नैव कार्यो धर्मः । कस्तर्हि ? गुणः । तथा च केचित् बुद्धिगुणं मन्यन्ते । केचिदात्मगुणम् । तस्मात् ‘क्रियायाः प्रवर्त्तकं

ननु सामान्यतो दृष्टं प्रमाणमस्तीति भाष्यम् । तदाक्षिपति—किमिदं सामान्यतो दृष्टमिति । द्विविधस्यापि प्रत्ययान्तरापेक्षित्वार्थासंस्पर्शित्वलक्षणस्याप्रमाण्यहेतोर्निरस्तत्वात् । सत्यमेवमिति समाधिः । विषयान्तरे लौकिक(३)वाक्यगम्यात् सिद्धरूपादन्यस्मिन् विषये कार्यरूपे सामान्यतो दृष्टमनपास्तं मन्यते । पूर्वं हि पुरुषकृताद्वचनाद्विप्लवमिधानाद्वचनादेव विप्लव उक्तः । ततश्च व्यभिचारिणो वचनस्यार्थासंस्पर्शित्वनिबन्धनमप्रामाण्यम् । सत्यं यदीति परिहारः । अत्रायमभिप्रायः—यत्र विप्लवः तत्र यदि शब्दादयथाभूतस्यार्थस्यावगमः स्यात् । किंतु शब्दस्तत्र लिङ्गम्, तेन तत्र तस्य वक्तृ(४)बुद्धिव्यवस्थापकत्वम् । वक्तृबुद्धिमुखेन चार्थावगमः । तेनायथार्थत्वस्य वक्तृबुद्धिर्विषयः, न शब्दः । अथापीत्यादि अभ्युपगम्यवादः ।

ननु च नैव कार्यो धर्म इति । अस्यार्थः—यदि कार्यात्मको धर्मः (५)स्यात्

१. शा.भा. पृ.४.पं. ९. २. शा.भा.पृ.४.पं.१२. ३ वाक्यावगतात् इति ख० ।

४ पर्यवस्थापकत्वं इति ख० । ५ स्यादिति नास्ति क० पुस्तके ।

( ) एतत्कुण्डलान्तर्गताः पाठाः विद्यावाचस्पति.भ.स. कुण्डलामिश्रादिप्रतिलिखिताः ।

वचनं, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति वचनं च नोपपद्यते, अकार्य-
त्वाद्वर्त्मस्य । अतस्तन्निराकरणाय चोदनालक्षणस्तत्रोपसंहारमुखे-
नोपन्यस्तवान् भाष्यकारः(१)–“तस्माच्छ्रेयस्करो धर्म” इति ।
एवमपि कथं पुनर्निरासः? शब्दार्थसम्बन्धस्य लोकव्यवहारगम्य-
त्वात् । कार्यं चार्थं धर्मशब्दं लौकिकाः प्रयुज्जते । “यो यागमनु-
तिष्ठति” इत्येवमादिना प्रदर्शिते अर्थशब्दस्यान्वयप्रयोजनप्रदर्शनार्थं
भाष्यकारेण(२) “उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चे”-
ति । पुनरपि च प्रश्नपूर्वकमिदमुक्तं (३) “कोर्थः? यो निःश्रेयसा-
य ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः? यः प्रत्यवायाय ज्येनादि”-
रिति निःश्रेयसप्रत्यवायलक्षणं धर्माधर्मत्वमुक्तम् । एवञ्चोपदर्श-
यतोभयं चोदनालक्षणमित्युक्तं भवति । तत्र यो निःश्रेयसाय तस्यैव
तदा कार्यप्रतिपादकचोदनालक्षणो धर्मः स्यात् । यावता कार्यात्मको
धर्मो न भवति । कस्तिर्हि? बुद्धिगुणः आत्मगुणो वा विवक्षितः । (४) अतः
कथं चोदनालक्षणो धर्मः स्यादिति । श्रेयस्करो धर्म इत्युक्ते कथं कार्य-
स्य धर्मत्वम्? अपूर्वाधिकरणे तस्यैव श्रेयस्करत्वस्य(५) स्थापितत्वात् ।
अत्र च पक्षे यागाद्यनुष्ठानरि धार्मिकशब्दप्रयोगो नियोगानुष्ठाननिमि-
त्तकः । तथा ह्यनधिकृत यागाद्यानुष्ठानर्यपि धार्मिकशब्दो न प्रयुज्यते
नियोगसिद्धिमन्तरेण । नियोगसिद्धिश्च चोदितयागाद्यनुष्ठानसमाधग-
म्येति तेनाशयेनोक्तम्—यो यागमिति । सूत्रस्याप्येवं योजना—चोदना-
लक्षणः कार्यरूपो वेदार्थः नेन्द्रियादिलक्षणः क्रियाकारकसंसर्गादिः ।
तत्रार्थो यो निःश्रेयसफलः स धर्मः, नानर्थः ज्येनादिनियोगः ॥

उभयमिह चोदनयेत्यादि भाष्यमर्थशब्दस्यान्वयप्रयोजनप्रदर्शनार्थम् ।
(६) पुनरपि कोऽर्थ इति प्रश्नं कृत्वा यो निःश्रेयसायेत्युत्तरमुक्तम् । तथा
कोऽनर्थ इति प्रश्ने पुनरुत्तरमुक्तं यः प्रत्यवायायेति । अनेन च ग्रन्थेन
निःश्रेयसप्रत्यवायहेतुत्वेन धर्माधर्मत्वमुक्तम् । एवं चोपदर्शयता भाष्य-
कारेणोभयमप्यर्थानर्थत्वेन चोदनालक्षणामित्युक्तम् । इदं तर्हि तथा च
सत्यमुक्तं यदुक्तं तत्र यो निःश्रेयसाय तस्यैव धर्मता कथं नाम स्यात्?

प्रत्यवायहेतोर्मा भूदिति । इदं तर्ह्युक्तं(१) “कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते” इति । कथं कर्तव्यतयाऽनुपदिश्यमानोऽर्थश्चोदनालक्षणो भवति ? कथं वा चोदनालक्षणस्य सतो धर्मत्वनिवृत्त्यर्थमर्थशब्दान्वय उपपद्यते ? पुनरपि च स्पष्टीकरोति—(२) “नैव श्येनादयः कर्तव्यतया विज्ञायन्त” इत्युत्तरेण । कर्तव्यतया च नोपदिश्यते चोदनालक्षणश्चेति संकटमिवोपलक्ष्यते । यदपि च कथं पुनरसावनर्थ इति प्रश्नमुल्लिख्य “हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धे” त्युक्तं तदपि पूर्वापरविरुद्धम् । प्रत्यवायलक्षणमनर्थत्वमुक्त्वा पुनः प्रतिषेधलक्षणमुक्तवान् तस्मादसामञ्जस्यम् । अथ प्रतिषेधप्रत्यवाययोरप्यविरोधितोच्यते, प्रत्यवायस्य प्रतिषेधहेतुत्वात्, तद्युक्तं, नञर्थस्यानन्यार्थत्वात् । नञर्थपर्यवसाय्येव प्रतिषेधविधिः न पुनस्तदर्थस्यान्यार्थतामवगमयितुं क्षमः । अत्राह—अनिरूपित-

प्रत्यवायहेतोर्मा भूदिति । इदं तर्हीति पूर्वेण सहैकग्रन्थः । कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते इति भाष्यम् । (३) तद्व्याचष्टे—कथं कर्तव्यतयानुपदिश्यमानोऽर्थश्चोदनालक्षणो भवति ? कथं वा चोदनालक्षणस्य सतो धर्मत्वनिवृत्त्यर्थमर्थशब्दान्वय उपपद्यते ? । अत्रायमभिप्रायः—यत्किंल चोदनालक्षणं तत्कर्तव्यतयोपदिश्यते । यच्च कर्तव्यतयोपदिश्यते न तदनर्थः । कर्तव्यतावगमादेवानर्थत्वनिवृत्तेः । अथोच्यते—अनर्थ एव श्येनादिनियोगः, न तर्हि कर्तव्यतयोपदिश्यते । यच्च कर्तव्यतया नोपदिश्यते न तत् चोदनालक्षणम् । अतश्चोदनालक्षणनिवृत्त्यर्थमर्थग्रहण(४)मिति । तन्नोपपद्यते । अचोदानालक्षणत्वेनैव व्यावृत्तिसिद्धेः । एतच्चाक्षेपानुगुणमिति कृत्वा व्याख्यातम् । यदप्यत्रोत्तरं तेनापि प्रत्युत चोद्यमेव प्रकटीकृतम् । तदाह—पुनरपि च स्पष्टीकरोतीति । नञर्थस्यानन्यार्थत्वादिति । न हि निषेधेन नञर्थस्याकरणे प्रत्यवायपरिहारार्थता । यदि नञविधिर्नञर्थस्य प्रत्यवायपरिहारार्थता गमयेत् ततो गम्येताकरणे प्रत्यवाय इति । तदा चैतदपि सिद्धेत्—प्रतिषिद्धं प्रत्यवायायेति । न त्वेवमस्ति । आक्षेपमिदानीं परिहरति—(५) अत्राहानिरूपितनियोगव्यापारस्येदं चोद्यमित्यादिना । अयमभिप्रायः—यदि

नियोगव्यापारस्येदं चोद्यम्—कर्तव्यताविषयो नियोगः न पुनः

कामाधिकारेऽपि नियोगो यागस्य कर्तव्यतां वदेत् स च यागः फलसाधनभूतोऽकर्तव्ये फले न कर्तव्यः स्यादिति फलस्याप्यर्था-
न्नियोग एव कर्तव्यतां वदेत् । ततश्च फलेऽपि विध्याक्षिसौपादानिकी प्रवृत्तिरिति श्येनफलं हिंसा “न हिंस्या”दित्यनेन प्रतिषेद्धुं न शक्यते, प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वात् । औपादानिकप्रवृत्तिनिषेधे च क्रत्वर्थप्रसक्तेः, “नानृतं वदे”दितिवत् । तथाऽप्रतिषिद्धपुरुषाभिलषितशत्रुक्षयफ-
लत्वाच्छ्येनादिनियोगो नानर्थः (१)स्यात् । स हि नियोगोऽनर्थः यः प्रतिषिद्धफलः । न च कामाधिकारे नियोगो यागस्य कर्तव्यतां वदति, फलत एव कर्तव्यतासिद्धेः । यद्यपि नियोगः कर्तव्यतया प्रती-
यते तत्साधनतया च यागः, तथापि कामाधिकारेषु कार्यमानफल-
सिद्धिपर्यन्तत्वाच्छास्त्रस्य न नियोग एव स्वसिद्ध्यर्थं पुरुषं प्रयुज्जे । रागाक्षिप्तप्रवृत्तित्वात् पुरुषाणां फलत एव प्रवृत्तिसिद्धेः । तथा च यागे फले च प्रवृत्तिर्नौपादानिकीति तत्प्रतिषेधो न क्रत्वर्थः स्यादिति श्येनफलस्यापि प्रतिषेधो नानुपपन्न इति निषिद्धफलत्वादनर्थः श्येना-
दिनियोगश्चोदनालक्षणो न धर्म इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति ।

भाष्याक्षरयोजना—उभयमिह चोदनया लक्ष्यते—अर्थोऽनर्थश्चेति । अर्थो
ऽनिषिद्धफलः, अनर्थश्च निषिद्धफलः । कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसायानिषि-
द्धफलो ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय(२)निषिद्धफलः
श्येनो वज्र इषुरित्येवमादिः । तत्रानर्थो धर्म उक्तो मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम् ।
कथं पुनरसावनर्थ इति औपादानिकीं फले प्रवृत्तिं मन्वानस्य चोद्यम् ।
हिंसा हि सा, सा च प्रतिषिद्धेति । कामिनां(३)स्वतः फले प्रवृत्तत्वात्तदर्थितयैव
कर्मणि प्रवृत्तेः “न हिंस्या”दिति प्रतिषेधाविरोधात् । कथं पुनरनर्थः कर्तव्य-
तयोपादिश्यत इति पूर्वोक्तमेव चोद्याभिप्रायं विवृणोति । उच्यते नैव श्येनादयः
(४)कर्तव्यतया विज्ञायन्ते इति । नैव विधिना श्येनादयः (५)कर्तव्या इति
प्रतिपाद्यन्ते, फलार्थितयैव प्रवृत्तेः, यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि
तेषामुपदेश इति । फले स्वयं प्रवृत्तेस्तत्तद्विच्छयैव कर्मण्यपि प्रवृत्ते इति
भावः । एतदेव स्फुटीकरोति—श्येनेनाभिचरन्त्यजेतेति हि समामनन्ति नाभिचरि-
तव्यमिति । अभिचारे स्वतः प्रवृत्तिं दर्शयति ।

१. स्यादिति नास्ति क० पुस्तके ।

२. निषिद्धाय इति ख. पुस्तके ।

३. स्वयं इति क० पु० ।

४ कर्तव्या विज्ञायन्ते इति क० पुस्तके ।

५. कर्तव्यतया इति ख पु० ।

कर्तव्यतामाह । कथं तर्हि कार्येऽर्थे प्रामाण्यं वेदस्येत्युक्तम् ? युक्तं तद्विषयत्वान्नियोगस्य । कोऽयं विषयविषयिभावः ? यस्मिन्नयं पुरुषो नियुज्यते स विषयः । तस्मान्नैव विधिः कर्तव्यतामाह । विषयतया तूपादत्ते । कस्मात् ? यद्यदुपादीयते तत्तद्विधेयमिति तन्त्रव्यवहारः । यत्तूपादानहेतुतां प्रतिपद्यते तदधिकृतौ कारणम् । तस्मादधिकार-

टीकार्थस्तु-अनिरूपितनियोगव्यापारस्य न निरूपितः उपादानलक्षणो नियोगव्यापारो येन तस्येदं चोद्यम् । यागकर्त्तव्यतानुष्ठानविषयो (१)नियोगः । तेन नियोगः साध्यते । न तु नियोगो यागस्यानुष्ठानं ज्ञापयति । कथं तर्हि कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यमिति । यदि यागादेः कर्त्तव्यता न ज्ञाप्यते कथं वा कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यम् ? (२)कार्याप्रतिपादकत्वादिति भावः । युक्तं तद्विषयत्वान्नियोगस्येति । अत्रेदमभिप्रेतम्-यद्यपि यागादेः कर्त्तव्यता न ज्ञाप्यते तथापि यागविषयो नियोगः कर्त्तव्यतया प्रतिपाद्यत इति कार्यप्रतिपादकत्वाद्युक्तं (३)कार्यं प्रति प्रामाण्यम् । कोऽयं विषयविषयिभाव इति पृच्छतोऽयमाशयः--कर्मणि प्रेरकत्वान्नियोगस्य कर्मणो विषयत्वं नियोगस्य विषयित्वम् । तथा च विधित एव कर्मणि प्रवृत्तिरिति । यस्मिन्नर्थे पुरुषो नियुज्यते स विषय इति नैव कर्मणि प्रेरकतया विषयिभावः । किं तर्हि ? यत्र कर्मणि पुरुषो नियुज्यते कार्यं बोध्यते इति । कार्यबोधनमेव हि पुरुषस्य नियोजनम् । एतदुक्तं भवति--कर्मणि यागादौ कार्यभूतो नियोगः प्रतीयते, न पुनः कर्मण्येव प्रेरयति । एतच्चापूर्वाधिकरणे वक्ष्यामः । तस्मान्नैव विधिः कर्त्तव्यतामाहेति । (४)साधितार्थमुपसंहरति विषयतया तूपादत्ते स्वीकरोति । यतश्च विधिर्न कर्त्तव्यतां कर्मणोऽवबोधयति तस्माद्यद्यदुपादीयते तत्तद्विधेयमिति तन्त्रे व्यवहारः, न पुनर्यद्यत्कर्त्तव्यतया ज्ञाप्यते तत्तद्विधेयमिति मीमांसासिद्धांते व्यवहारः ।

ननु मा भवतु यागकर्त्तव्यताज्ञापनद्वारेणामिचारे वैधी प्रवृत्तिः । स्वत एव तत्र किमिति वैधमुपादानं न भवति । तत्राह—यत्तूपादानहेतुतां प्रतिपद्यते तदधिकृतौ (५)कारणमिति । अस्यार्थः--अभिचारस्तावदधिकारिविशेषणतया अधिकारे कारणम् । (६)यच्चोपादाने हेतुः

१. नियोगस्य इति ख पुस्तके । २. कार्याप्रतिपादकत्वात् इति ख० पु० ।

३. कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यम् इति ख पु० ।

४ साधितमर्थ, इति० ख० पु० । ५. करणमिति ख० पु० ।

६. यच्चोपादाने हेतुभूतं तदधिकारे कारणं भवति इत्यधिकं ख० पुस्तके ।

निमित्तत्वमङ्गीकृत्यैतदुक्तम्—“हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धे”
ति । उपादानगतो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थः स्यान्नाधिकारगतः । ‘न
हिंस्याद्भूतानी’ति चाधिकारगतोऽयं प्रतिषेधः पुरुषार्थश्च । तस्माद-
भिचारस्यानर्थतां प्रतिपादयितुं क्षमो नाग्नीषोमीयादेः, क्रत्वर्थत्वात् ।

अथ कस्मान्नोभयार्थः प्रतिषेधोऽयम्—‘न हिंस्याद्भूतानी’ति ?
न होकस्य विधेः प्रयोक्तृत्वाप्रयोक्तृत्वे भवतः । अथ क्रत्वर्थ
एवायं कस्मान्न भवति ? प्रयोक्तृत्वाप्रयोक्तृत्वयोः प्रयोक्तृत्वं
नासाधुपादेयः । तेनाभिचारे नौपादानिकी प्रवृत्तिरिति सिद्धम् ।
यत एवमधिकारनिमित्तभूतं वैधमुपादानं नास्ति अत एव ‘न हिंस्या’
दिति प्रतिषेधोऽवतरति । तस्मादधिकारनिमित्तमव्यभिचारमभिप्रेत्यै-
(१)तदुक्तम्—हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धेति ।

नन्वेवमपि किमिति क्रत्वर्थता प्रतिषेधस्य न भवति ? तत्राह—
उपादानगतो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थः स्यात् । प्रतिषेध्यायाः प्रवृत्तेः क्रतुप्रवृत्त्यधी-
नत्वेन क्रतुसम्बन्धात् । नाधिकारगतः, स्वतन्त्रत्वात्तत्र प्रवृत्तेः ।

नन्वेवमग्नीषोमीयादिहिंसापि किमिति न प्रतिषिध्यते ? ततश्च
प्रतिषिद्धा(१)नर्थफलानुसम्बन्धित्वाद्यथानर्थतया श्येनादेर्न धर्मत्वं
एवं प्रतिषिद्धाङ्गानुबन्धित्वाज्ज्योतिष्टोमादेरपि स्यात्, तत्राह—न हिंस्या-
द्भूतानीति चाधिकारगतोऽयं(२) प्रतिषेधो नोपादानगतः । औपादानिकी चाङ्गेषु
प्रवृत्तिः । तत्र स्वयं प्रागप्रवृत्तेः । (४)फले हि स्वतः प्रवृत्तिः । फलार्थि-
तया च प्रधाने । प्रधानोपकारकतया चाङ्गेषु । प्रधानप्रवृत्त्यैवाङ्गेषु प्रवृ-
त्तिरिति वक्ष्यते । तस्मात्क्रतुसम्बन्धात्प्रतिषेधोऽपि क्रत्वर्थः । पुरुषा-
र्थश्चायं प्रतिषेधः । तस्मादभिचारस्यानर्थतां ज्ञापयितुं क्षमो नाग्नीषो-
मीयादेः, क्रत्वर्थत्वात्तस्य ।

अथ कस्मान्नोभयार्थः क्रतुपुरुषार्थः प्रतिषेधो यन्न हिंस्यात् सर्वा भूता-
नीति । तत्रोत्तरम्—न होकस्य विधेः पुरुषार्थत्वपक्षे प्रयोजकत्वं क्रत्व-
र्थत्वपक्षे त्वप्रयोजकत्वं संभवति, विरोधात् ।

अथ क्रत्वर्थ एवायं प्रतिषेधः प्रयुक्तिलाघवात्कस्मान्न भवति ?

१. अङ्गीकृत्य इति ख० पुस्तके । २. अनर्थासम्बन्धित्वात् इति ख० पुस्तके ।

३. स्वतन्त्रप्रवृत्तिगतोऽयं इत्यधिकं ख. पुस्तके ।

४. फले हि स्वतः प्रवृत्तिः फलार्थिनः । या च प्रधाने प्रधानोपकाराय चाङ्गेषु इति
क० पुस्तके ।

श्रौतम्, अनपेक्षावगमात् । अप्रयोक्तृत्वं तु वाक्यान्तरपर्यालोचन-
याऽवगतम् । न च 'न हिंस्याद्भूतानी'ति वाक्यान्तरावगतिर्भवति,
अनारभ्यविधानात् । तस्मादधिकारावगत एवायं प्रतिषेधः ।
भवति च चोदनालक्षणः तद्विषयत्वात् श्येनाविधेः । तस्मादु“भय-
मिह चोदनया लक्ष्यत” इत्येवमाद्युपपन्नार्थं भाष्यम् ।

(१)“नन्वशक्तमिदं सूत्र”मिति लौकिकवैदिकवाक्ययोर्वि-
वेकप्रदर्शनार्थम् । ‘अथ वा अर्थस्य सत’ इति यथावाक्यमप्येकार्थत्वं
सम्भवतीति प्रदर्शयितुम् ॥

इति द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥

(२)अत्रोत्तरम्—प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वयोः प्रयोजकत्वं श्रौतं अनपेक्षावगतेः । प्रथमं
हि लिङादयः कार्यं बोधयन्ति । तच्चानुष्ठापकम् । (३)अप्रयोजकत्वं तु
वाक्यान्तरपर्यालोचनयाऽवगम्यम् । सन्निहितेऽधिकारविधौ वाक्यान्त-
रगता लिङादयश्चानुवादका एव । न च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति
वाक्यान्तरावगतिरस्ति, अनारभ्य विधानात् । तस्मादधिकारगत-
एवायं प्रतिषेधो नोपादानगतः । भवति च चोदनालक्षणः श्येनविनि-
योगः । तद्विषयत्वात्प्रमेयत्वाल्लयेनविधेः । श्येनयागश्च प्रतिषिद्धाभि-
चारफलत्वादनर्थक इति सिद्धं प्रत्युदाहरणम् । तस्मादुभयमिह चोदनया
लक्ष्यत इत्युपपन्नार्थं भाष्यम् ।

नन्वशक्तमित्येवमादि भाष्ये वाक्यभेददोषेण सूत्रमाक्षेपति । तच्चा-
नुपपन्नम्, पौरुषेयवचसां प्रमाणान्तरप्रतीतार्थप्रत्यायनपरत्वेन प्रमा-
णान्तरवशाद्वाक्यभेदादयो दोषा एव न भवन्तीति । तदिदं भाष्ये समर्थ-
यते—नन्वशक्तमिदं सूत्रमिति । लौकिकवैदिकवाक्ययोः(४)विवेकप्रदर्शनार्थमिति । अस्यार्थः—
यदेवेदं लौकिकवैदिकयोर्वाक्ययोः प्रमाणान्तरापेक्षानिरपेक्षत्वात्प्रमा-
णान्तरवशेन स्वातन्त्र्येण चार्थप्रत्यायकत्वं तदेव चोद्यपूर्वकं भाष्ये-
णोच्यत इति । अथवाऽर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्येति भाष्यमेकवाक्यत्वमाह ।
तच्चानुपपन्नम् । अस्मिन्नपि पक्षे विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदापत्तेः ।

१. शा. भा. ४. २५. २. उत्तरम् इत्येव क. पु.

३. अप्रयोजकम् । ननु वाक्यान्तर, इति क. पु.

४. वाक्ययोः इति नास्ति क० पुस्तके ।

अथ तृतीयं धर्मलक्षणपरीक्षाधिकरणम् ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

‘तस्य निमित्तपरीष्टि’रिति हेत्वभिधानावसरः कथ्यते । कथं पुनः कार्येऽर्थे चोदनैव निमित्तम् ? अन्यस्य प्रत्यक्षादेरसम्भवात् । कथमसम्भवः ?

इति निमित्तपरीक्षाधिकरणम् ॥

अथ प्रत्यक्षलक्षणाधिकरणम् ॥

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनि-

अत्र टीकाकारः प्रतिसमाधत्ते—अथ वार्थस्य सत इति यथावाक्यमप्येकार्थता सम्भवतीति प्रदर्शयितुम् । अत्रायमभिप्रायः—विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो नास्ति । अन्वयभेदमात्रं तु भवत्येवेति ।

इति द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥

अथ तृतीयं धर्मलक्षणपरीक्षाधिकरणम् ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिरिति हेत्वभिधानावसरः कथ्यत इति । अनेन सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे । चोदनालक्षणसूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां वेदार्थस्वरूपं तत्र च प्रमाणं प्रतिज्ञातम् । तत्र किं स्वरूपं तावत् भेदाभेदरूपेण कथ्यताम् ? उत प्रमाणप्रतिज्ञायां हेतुरिति संशये प्रधानत्वात् स्वरूपस्य तदेव भेदाभेदाभ्यां कथनीयमिति प्राप्तं भेदाभेद(१)निर्णयस्यानपेक्षत्वस्य-पेक्षत्वात् प्रामाण्ये हेत्वनपेक्षत्वमधुना कथनीयमिति सूत्रेण कथ्यते । तथा च भाष्यम्—इदानीं तस्य निमित्तं परीक्षिष्यामह इति । तस्मादनपेक्षत्वरूपप्रामाण्यहेत्वभिधानावसरकथनं सूत्रेण क्रियत इति ।

इति तृतीयं निमित्तपरीक्षाधिकरणम् ॥

अथ चतुर्थं प्रत्यक्षादिलक्षणाधिकरणम् ॥

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनि-

मित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

अथ कस्मादनुमानादेरनिमित्तत्वम् ? अनुमानादीनां हि निमित्तग्रहणपूर्वकं स्वार्थे प्रामाण्यम् । निमित्तं चात्र प्रत्यक्षग्राह्यमेव वर्णादि । तस्मात्तदप्यप्रमाणम् ।

ननु च शाब्दं प्रमाणमात्रं प्रमाणान्तरसापेक्षमेव लौकिकवाक्य-
व्यवहार उपलभ्यते । सत्यं प्रमाणान्तरविषयमेवोपलभ्यते । न तु

मित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादि-
त्यनेन वर्त्तमानोपलम्भनत्वात् प्रत्यक्षस्य कार्यस्य चावर्त्तमानत्वादिनि-
मित्तत्वमुक्तम् । अत एव पृच्छति—अथ कस्मादनुमानादेरनिमित्तत्वमिति । अयम-
भिप्रायः—यद्यपि वर्त्तमानैकविषयत्वात्प्रत्यक्षमनिमित्तं तथाप्यनुमाना-
दीनामवर्त्तमानविषयाणामपि कथमनिमित्तत्वमिति । अनुमानादीनां
हि निमित्तग्रहणपूर्वकमिति । अयमाशयः—लिङ्गसादृश्यादीनां निमित्तानां
ग्रहणे सति स्वार्थेऽनुमेयादावनुमानादीनि प्रवर्त्तन्ते । कार्ये चार्थे वर्णादि
निमित्तं, नान्यत्; तस्य प्रत्यक्षप्रतीतत्वादन्त्यस्य चाप्रतीयमानत्वात् । व-
र्णादेश्च न लिङ्गत्वादिकमुपपद्यते । तस्माल्लिङ्गादिग्रहणमन्तरेण प्रतीय-
मानत्वान्न कार्येऽर्थेऽनुमानादेरपि निमित्तत्वम् । भाष्यं चैवं योज्यम्—
प्रत्यक्षवर्णादिद्वारत्वात् कार्यस्य तस्य च लिङ्गत्वाद्यनुपपत्तेरनुमाना-
दीनामपि कार्येऽनिमित्तत्वमिति ।

ननु च शाब्दं प्रमाणमात्रं प्रमाणान्तरसापेक्षमेव लौकिकव्यवहार उपलभ्यत इति ।
पौरुषेये हि वाक्ये प्रमाणान्तरापेक्षमेव शाब्दम् । एतदेव
वाक्यस्य पौरुषेयत्वं यत्प्रमाणान्तरापेक्षस्वार्थप्रतीतार्थप्रत्यायनपर-
तया प्रयोगः, न वर्णादिकार्यता । अतो लोकावगतसामर्थ्यश्च
शब्दो वेदेऽर्थबोधकः । तेन वेदेऽपि शब्देन प्रमाणान्तरसापेक्षमेव
कार्यं प्रत्याख्यते । न च तत्प्रमाणान्तरमस्तीत्यभाव एव कार्यस्य
प्रसक्तः । सत्यं प्रमाणान्तरविषयमुपलभ्यते न तु प्रमाणान्तरसापेक्षम् । स्वार्थे ह्यौत्पत्तिकी
शब्दशक्तिः । अस्यार्थः—प्रमाणान्तरप्रतीतमर्थं शब्दो ब्रवीति स्वरूपेणैव,
न तु प्रमाणान्तरप्रतीतत्वेनैव । एतदुक्तं भवति—यत् वस्तुतः प्रमाणान्तर-
प्रतीतं तदाह, न तु प्रमाणान्तरप्रतीतत्वमेवाहेति । यस्मात् स्वार्थ एव
स्वाभाविकी शब्दस्य शक्तिः । तेनानपेक्षार्थमात्रप्रत्यायकत्वादसत्यपि

प्रमाणान्तरसापेक्षम् । स्वार्थे ह्यौत्पत्तिकी शब्दशक्तिः । तदुक्तम्—
इति प्रत्यक्षसूत्रम् ॥

प्रमाणान्तरे शब्द एव कार्येऽर्थे प्रमाणमिति ।

ननु-कथं वृद्धव्यवहाराप्रसिद्धं स्वार्थमात्रे शब्दस्य सामर्थ्यम् ? ।
अत्र ब्रूमः—अत्र स्वार्थप्रतिपादकत्वे स्वाभाविकेऽपि प्रमाणान्तरप्रती-
तार्थपरतया प्रयुक्तत्वात् सापेक्षार्थप्रतिपादकत्वमुपपद्यते । तथा-
भूतस्य च लिङ्गत्वमपि घटते । प्रसिद्धकारणत्वात् प्रतीतिविषयी-
भूतस्यार्थस्य । वाक्यप्रयोगो हि पुरुषाणां प्रतीतार्थपूर्वकः । सत्यमे-
वमेतत्, तथापि लोके स्वातन्त्र्यमदृष्टपूर्वं न शक्यते कल्पयितुम् ।
उच्यते—लिङ्गादिशब्दस्तावत्प्रमाणान्तराविषयं कार्यमर्थमवबोधयति ।
शब्दान्तराप्यपि च कार्यस्यानन्यार्थत्वात् तत्परानेव स्वार्थानभिद्-
धति । तदन्वयिनश्च तेष्वर्थः प्रमाणान्तरस्य विषयभूताः । तेनार्थ-
स्वभावालोचनया(२)परं न सापेक्षता ।

ननु च-लोके प्रमाणान्तरप्रतीतार्थविषयत्वात् प्रयोगस्य कथं(२)म-
नन्यगोचरे कार्यं लिङ्गादिप्रयोगः ? सत्यमेवं पौरुषेये । किन्तु अपौरुषेये
वेदे कार्याभिधायकत्वं तावद्विङ्गादेरवसीयते, न त्वप्रवृत्तिः । (३)[नत्व
पेक्षितोपायतैव] । न चापौरुषेयत्वाच्छक्यं वक्तुम्-कथमनन्यगोचरमर्थ-
माहेति ।

ननु चा-नन्यगोचरे कथं सम्बन्धग्रहः ? । अगृहीतसम्बन्धस्य च
कथमभिधायकत्वम् ? । अत्रोच्यते—लिङ्गादियुक्तवाक्यश्रवणानन्तरं
तद्भावभाविनीं प्रयोज्यवृद्धस्य प्रतिपत्तिं प्रवृत्त्यानुमाय पार्श्वस्थः प्र-
वृत्तिहेतुभूतोर्योऽनेनास्माच्छब्दा(४)प्रतीत इति कल्पयति । (५)प्र-
वृत्तिहेतुभावश्च कार्यावगतेर्दृष्टः । सर्वो हि यावत् ममेदं कार्यमिति
नावबुध्यते तावन्न प्रवर्त्तते ।

नन्वपेक्षितोपायावगमात् प्रवृत्तिः । मैवम्; अपेक्षितोपायोऽपि
यावत्कार्यतया नावसीयते तावन्न(६)प्रवर्त्तते । नन्वपेक्षितोपायतैव
कार्यता । न; कार्यता कृतिसाध्यता । (७)उपायता तु साधनता । अन्या

१. तावत् इति. ख० पु०

२. अन्यागोचर. इति. क० पु०

३. [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतो भागः ख० पुस्तके नास्ति ।

४. प्रतीयत इति. ख० पु०

५. प्रतिपत्तिहे. इति. क० पु०

६. प्रवृत्तिः इति. क० पु०

७. अपेक्षितोपायता इति. ख० पु०

अथ पञ्चमं शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाधिकरणम् ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञान-
मुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायण-
स्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

(१) “वृत्तिकारस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयांचकार” इति व्या-
ख्यानान्तरोपन्यासः कस्मै प्रयोजनाय? यदि तावद्दूषणाभिप्रायः,
तदयुक्तम्? सम्यगर्थाभिधानात्। उपरितनस्य सूत्रत्रयस्यार्थान्तर-

हि साधनता, अन्या साध्यता। किन्तु लोके श्रेयःसाधनतया कार्या-
वगमः। तेन (२) च रूपेण कार्याभिधायका लिङादयः। यदि परं पौरु-
षेये वाक्ये सापेक्षकार्यावबोधकत्वं प्रमाणान्तरावगम्या च श्रेयःसाधन-
भूतायाः क्रियाया एव कार्यता। तेन लोके क्रियैव कार्यतया शब्देनाभि-
धीयते। वेदे तु स्वर्गकामपदपर्यालोचनया स्वर्गसाधनानुगुणकाला-
न्तरस्थायिकार्याभिधानसामर्थ्यमवधार्यते। न च तत्प्रमाणान्तरावग-
म्यमिति कार्यार्थतैवानपेक्षत्वम्। न च प्रमाणान्तरावगम्यमाना का-
र्यार्थतैव प्रतीयमाना त्यागमर्हति। अनपेक्षितार्थाभिधायकत्वेऽपि लोके
सापेक्षत्वोपपत्तेः। नन्वेवं तर्हि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धार्थग्रहणं वेदे न
स्यात्। भैवम्; व्यवहारप्रसिद्ध एवार्थः। स तु प्रमाणान्तरनिरपेक्ष
इति स्थितम् ॥

इति प्रत्यक्षलक्षणाधिकरणम् ॥

अथ शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाधिकरणम् ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः तस्य ज्ञानमु-
पदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायण-
स्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति। वृत्तिकारस्तु—यदि तावद्दूषणा-
भिप्रायमिति। यदि परमतं दुष्टमित्यभिप्रेत्योपन्यासः सोऽयुक्तः। सूत्रत्र-
यस्यापि सम्यगर्थत्वात्। उपयोग्यर्थान्तरवर्णनार्थत्वेऽपि वृत्तिकार

प्रदर्शनार्थमिति चेत्, तत्रापि वृत्तिकारग्रहणमयुक्तम् । अर्थान्तरकथनेन वा विना किं न सिध्यति ? उच्यते—द्रव्यमप्यस्ति दूषणमर्थान्तरकथनञ्च । किमत्र दूषितम् ? निमित्तपरीक्षणं न कर्तव्यमित्येतत्तावदयुक्तम् । नञोऽश्रुतत्वात्, अस्त्यर्थस्य नित्यप्राप्तेः ।

यदपि हेत्वभिधानं—प्रसिद्धानि प्रमाणानीति, तदप्ययुक्तम्, विप्रतिपत्तिदर्शनात् । स्वयं चोक्तं—ननु व्यभिचरति प्रत्यक्षमिति । निमित्तपरीक्षणेन चाव्यभिचारितोक्ता । सूत्रकारेण च तदेव प्रतिज्ञातं परीक्ष्यतया । कथमत्र नञोऽध्याहार उपपद्यते ? वक्तव्यं च निरालम्बनतानिराकरणार्थम् । तच्च नोक्तं वृत्तिकारेण । तस्माद्दूषणम् । वक्तव्यं पुनः किमन्यदर्थान्तरम् ? उच्यते—पूर्वोक्तस्य

ग्रहणानर्थक्यम् । अस्याप्यर्थस्य स्वाभिप्रेतत्वात् । अर्थान्तरकथनस्याप्युपयोगो न दृश्यते । उच्यते—द्रव्यमप्यस्तीति । वृत्तिकारग्रहणं परमतस्वप्रदर्शनार्थम् । निमित्तपरीक्षानिषेधस्तावदयुक्तः । सूत्रे नञोऽश्रुतत्वात् क्रियापदान्तराश्रवणे चास्त्यर्थस्य नित्यप्राप्तेः ।

योऽपि हेतुः प्रमाणानां सिद्धत्वं नाम(१)तस्याप्यसिद्धेः । वादिनां प्रमाणसंख्या(२)स्वरूपविषयादिषु विवादात् । केचिदेकं द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् चेति संख्याविवादः । स्वरूपविवादस्तु(३)“कल्पनापोढमग्नान्तं प्रत्यक्षमित्यादि विषयविवादः । सामान्यमेवानुमानस्य विषय इत्येवंविधः । स्वयं चोक्तं—ननु व्यभिचरति प्रत्यक्षमिति । तेन प्रमाणान्यपि व्यभिचरन्तीति विप्रतिपत्तिरस्ति । निमित्तपरीक्षणेन चाव्यभिचारितोक्तेति । सिद्धान्तेऽपि यदव्यभिचारित्वमुक्तं तत्परीक्षां कृत्वैव । तेन परीक्षानिषेधस्त्वानुमानविरुद्धः । सूत्रकारेण च तदेव प्रतिज्ञातं परीक्ष्यतया चोदनालक्षणसूत्रेण कार्योऽर्थे प्रमाणं चोदनेति प्रतिज्ञातम् । तेन प्रमाणमेव परीक्ष्यतया प्रतिज्ञातम् । अन्यथा लोकप्रसिद्धत्वात् किं प्रमाणप्रतिज्ञया । सूत्रकारस्य च प्रमाणप्रतिज्ञाप्याऽऽर्थी संमता । कार्यो धर्म इति सिद्धे चोदनालक्षणग्रहणात् प्रामाण्यहेत्वभिधानाच्च । वक्तव्यं च निमित्तपरीक्षणम् । अन्यथा प्रत्यक्षस्य निमित्तपरीक्षणेनाव्यभिचारित्वेऽप्रदर्शिते निरालम्बनता ज्ञानानामापद्येत । वक्तव्यं पुनः किमन्यदर्थान्तरम् । किम-

सूत्रत्रयार्थस्य साधनभूतमन्यदर्थान्तरमनेनोक्तं प्रदर्शयितुम् ।
तथाच तत्सतोर्व्यत्ययो लक्षणाभिधानं च सर्वप्रमाणानाम् ।

यत्पुनः प्रत्यक्षलक्षणस्यान्ते(१) “यस्य च दुष्टं करणं यत्र
च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य”
इत्यवधारणम्, किमनेनावधार्यते? उच्यते—यस्येदं द्वयं नास्ति नासौ
मिथ्याप्रत्यय इत्यवधार्यते । कः पुनरसौ ? नामजात्यादियोगेनो-

र्थमन्यदर्थान्तरं सूत्रत्रयस्य वक्तव्यं पुनरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—किमर्थं
सूत्रत्रयस्यापरमर्थान्तरमुच्यते । यावता स्वातन्त्र्येणैव किमित्येत-
न्नोच्यते । पूर्वोक्तसूत्रत्रयार्थाक्षेपलब्धमिति । उच्यते—पूर्वोक्तसूत्रत्रयार्थ-
स्य साधनभूतमन्यदर्थान्तरमनेनोक्तमिति प्रदर्शयितुम् । अस्यार्थः—यदेवेदं पूर्वसूत्र-
त्रयं अनेनैव पूर्वोक्तार्थसाधनभूतमर्थान्तरमुक्तं, न पुनरर्थाक्षेपलब्धमि-
ति दर्शयितुं पूर्वोक्तसूत्रत्रयार्थत्वेनैवार्थान्तरमुक्तं न स्वातन्त्र्येणेति ।
किं पुनस्तत् ? यदर्थतो न लभ्यते इत्यत्राह—तथा च तत् सतोर्व्यत्ययो
लक्षणाभिधानं च सर्वप्रमाणानाम् । अनिमित्तपरे हि सत्संप्रयोग-
सूत्रे पूर्वव्याख्याने तत्सतोर्व्यत्ययो न लभ्यते । ततश्चान्यसंप्रयो-
गेऽप्यन्यविषयविज्ञानप्रत्यक्षत्वाग्निरालम्बनपक्षसिद्धेः पूर्वोक्तं सर्वमेव
न सिद्ध्येत् । लक्षणाभिधानं च सर्वप्रमाणानाम् । पूर्वोक्तव्याख्याने हि
न लक्षणपरता, किं त्वानिमित्तपरता । अस्मिन्स्तु व्याख्याने लक्षणपर-
त्वेन तत्सम्प्रयोगसूत्रस्य प्रदर्शनार्थतया सर्वप्रमाणलक्षणाभिधानं
सिध्यति । सर्वप्रमाणलक्षणोपयोगस्त्वव्यभिचारप्रदर्शनेन निरालम्ब-
नत्वनिरासः ।

“यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य
इत्यनेन (२)भाष्येण बाधकारणदोषज्ञानाभावेऽपि (३)मिथ्याप्रत्य-
यः पूर्वपक्षिणा शङ्कितो निराकृत इति प्रतिभाति, स एवासमीचीन
इत्यवधारणात् । तत्र टीकाकारः पृच्छति—किमनेनावधार्यते इति । उत्तर-
म्—यस्येदं द्वयं नास्तीति । कः पुनरसाविति—पुनरपि विशेषनिर्द्धारणाय
प्रश्नः । नामजात्यादि(४)योगेनोत्पद्यते य इति विशेषेणोत्तरम् । नामयोगेन यथा-
देवदत्त इति । जातियोगेन यथा—गौरयमिति । गुणयोगेन यथा—शुक्लो-

त्पद्यते यः । न चेदं द्वयमस्ति तस्य । तथा च परैरर्थान्तरालम्बनता ने-
ष्यते—अस्य निर्विकल्पकप्रमितविषयतैवेष्यते विकल्पमात्रमेवायमिति
वदद्भिः । स एव च संवृतिरित्युक्तम् । ननु चास्मिन्नपि राद्धान्ते नि
र्विकल्पकप्रत्ययप्रमितविषयतैवेष्यते सविकल्पकानां जात्यादिप्रत्य-

ऽयमिति । क्रियायोगेन—पचतीति । द्रव्ययोगेन—दण्डोति । नचेदं
द्वयमस्ति तस्य । न हि लौकिकानां बाधकज्ञानं कारणदोषज्ञानं वा तत्र
विद्यते । परीक्षकाणां तु यौक्तिको बाधोऽस्त्येव । कथं पुनरवगम्यते
नामजात्यादियोगेनोत्पद्यमानस्य(१) निर्विशङ्कितज्ञानस्य विकल्पसंज्ञक-
स्य लौकिकानां बाधकारणदोषज्ञानाभावेऽपि यौक्तिकबाधबलेन परेषां
मिथ्याभावोऽभिमत इति ? । अत्राह—तथा चेत्यादि । अर्थान्तरभूता व्यक्ति-
तो ये जात्यादयस्ते विकल्पप्रत्ययस्यावलम्बनमिति परैर्नश्यते । किन्तु
निर्विकल्पकेन प्रत्ययेन प्रथमभाविनेन्द्रियजेन या व्यक्तिः प्रतीता सैव
सविकल्पकेन प्रत्ययेनाप्यालम्ब्यते । तामेव चावलम्बमानमपि जात्या-
दियोगितया विकल्पमात्रमेवेदं न बाह्यवस्त्ववच्छेदकमुत्पद्यत इति
परैरुक्तम् । (२) एवं च ब्रुवाणैः परैर्मिथ्यात्वमभ्युपगतमिति गम्यते । स
एव च संवृतिरित्युक्तम् । स एव विकल्पप्रत्ययः संवृतिरिति च(३)
यस्मात् परैरुक्तं तस्मात्परैर्मिथ्यात्वमिष्टम् । केन पुनः(४) कारणेन
विकल्पप्रत्ययः संवृतिरित्युच्यते ? संव्रियतेऽनेनेति । विकल्पप्रत्ययो
हि स्वाकारेण जात्यात्मकेन पररूपं स्वलक्षणस्यात्यन्तिकमेदं संवृणो-
ति आच्छादयति ।

तदाह कीर्तिः—

पररूपं स्वरूपेण यथा संव्रियते धिया ।

स्वकार्यप्रतिभासिन्या भावनाश्रितया तथा ॥

तथा संवृतिनानात्वात् प्रकृत्या भेदिनः स्वयम् ।

अभेदिन इवाभान्ति भावा रूपेण केनचित् ॥

तस्याश्चाभिप्रायवशात् सामान्यं(५) सम्प्रकीर्तितम् ।

तदसत्परमार्थं च यथा सङ्कल्पितं तथेति ॥

ननु चास्मिन्नपि राद्धान्ते इति । परेषामपि सिद्धान्ते नैवास्य मिथ्याश-

१. निर्विशङ्कितेति नास्ति क० पु०

२. परञ्च ब्रुवाणैः परः इति क० पु० ३. यस्मात् परैरुक्तं इति क० पु० नास्ति ।

४. प्रकारेण. इति क० पु० ५. परिकीर्तितम् इति. ख० पु०

यानाम् । इयांस्तु विशेषः—पूर्वानुभूतार्थानुसन्धानेनास्मिन्नपि निर्विकल्पकप्रत्ययप्रमितविषयता नापैति । अनुसन्धानप्रत्ययस्यापि नार्थान्तरानुसन्धानेन विषयान्तरत्वं सविकल्पकस्य शक्यते वक्तुम् । तस्मादर्थान्तरविषयत्वान्नैवास्य मिथ्याशङ्कोपपद्यते । द्वयस्य चाभावः । तस्मात्तदर्थमिदमवधारणं मन्दतरफलमेव प्रतिभाति ।

ननु च त्वयैवेदमुक्तं—इयांस्तु विशेष इति । अनेन विशेषेण परैरिदमुक्तमनुसन्धीयमानोऽर्थः संहितार्थान्तरविषयत्वान्नैवास्य एकप्रत्ययविषयोऽर्थः परिच्छेद्यतामस्य प्रत्ययस्य प्रतिपद्यते । आलम्बनतां तु प्रतिपद्यते । तस्मान्न परिच्छेदकत्वमनुसन्धानप्रत्ययस्येच्छन्ति

ङ्कोपजायते, यस्मान्निर्विकल्पकप्रत्ययप्रमितमेव स्वलक्षणं स विकल्पकानां विषय इष्यते । तल्लक्षणं च परमार्थतोऽस्त्येव । सदर्थविषयं तु ज्ञानं(१) सत्यं, न मिथ्या, यथा निर्विकल्पकज्ञानम् । इयांस्तु विशेषः—निर्विकल्पकेन सह पूर्वानुभूतं यत्स्वलक्षणं तस्य यदनुसन्धानमर्थान्तरघटनं योजनं तेनेदमुत्पद्यते सविकल्पकज्ञानम् । निर्विकल्पकं तु न पूर्वानुसन्धानेनोत्पद्यते । अस्मिन्नपि सिद्धान्ते निर्विकल्पकप्रमितविषयता पुनः समानैव । अनुसन्धानप्रत्ययस्यापि समानविषयत्वे सविकल्पकं मिथ्या निर्विकल्पकं सत्यमिति न युक्तम् । द्वयस्य चाभावः । न हि लौकिकानां द्वयमिदमस्तीति । तस्मान्मिथ्यात्वशङ्काभावान्नास्ति पूर्वपक्ष इति निराकरणमनुपयोगि ।

ननु च त्वयैवेति पूर्वपक्षसमर्थनम् । अनेनैव विशेषेण जात्याद्यनुसन्धानेनैव जायत इति परैरिदमुक्तं—निर्विकल्पकेन यत् स्वलक्षणं(२)बाह्यारूपं प्रतीयते तद्विकल्पप्रत्ययस्य परिच्छेद्यं न भवति, आलम्बनं तु भवतीति । एषोऽभिप्रायः—न हि बाह्यं वस्तु जात्यादिभिर्योजयितुं शक्यते, तस्य विकल्पैरसंस्पर्शात् । किन्तु(३) तदगृह्णन्तोऽपि विकल्पास्तद्गृह्णन्ति । तदभिमानानुरोधेन तदालम्बना इत्युच्यन्ते । परमार्थतस्तु निरालम्बना एवेति । एवं च मिथ्यात्वमुक्तमेव परैः । तस्मान्न परिच्छेदकत्व(४)मनुसन्धानप्रत्ययस्येच्छन्ति स्मृतिवदेतद्विकल्पज्ञानमि-

१. सत्यं. इति नास्ति. क० पु० २. वाक्यार्थ. इति क० पुस्तके

३. तदगृह्णन्तोऽपि विकल्पास्तद्गुणाभिमानिनः इति एक० पु० ।

४. अस्य, इत्यधिकं ख० पु० ।

स्मृतिवदिति वदन्तः । इष्यते चास्मिन् राद्धान्ते सविकल्पकस्यापि प्रमाणत्वम् । न च परेषामप्यनुसन्धानप्रत्यये विकल्पमात्रवादिनाम् । द्वयमस्तीति सिद्धम् । तस्मादस्य प्रमाणत्वमिच्छता कृतमिदमवधारणम् ।

कथं पुनरनुसन्धानप्रत्ययं कल्पनां मन्यन्ते ? जातिजातिमतोर-
भेदात्, अनुसन्धानप्रत्यये भेदाभ्युपगमाच्च । अयं गौरिति लौकिकाः
प्रतिपद्यन्ते, नेदं गोत्ववद्द्रव्यमिति । ननु च-भेदप्रत्ययेऽप्यभेदो-
पचारो दृष्टः-कुन्तान् प्रवेशयेति । सत्यमभेदोपचारः । न पुनरयं

ति वदन्तः । यथा स्मृतिज्ञानं बाह्यं वस्तु न गृह्णाति अस्फुटावभा-
सित्वात्, बाह्यस्य च स्फुटरूपत्वात् । न च ग्राहकसामग्रीभेदेन स्फुटा-
स्फुटावभासभेदः, वेद्याभेदात् । अतो बाह्यावभासाभावेऽपि तदध्यव-
सायिनोपजायमानं तदालम्बनमिव भाति स्मृतिज्ञानम् । तथा विक-
ल्पकज्ञानमपि । तदुक्तं (१) कीर्तिनैव-‘शास्त्राचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति,
न तु प्रतिपत्तारः । ते तु दृश्यविकल्पावर्थाविकीकृत्य बाह्यमेवानुमन्यमा-
नाः प्रवर्त्तन्ते’ इति । इष्यते चास्मिन् मीमांसकानां राद्धान्ते सविकल्पकस्यापि
प्रमाणत्वम् । न च परेषामनुसन्धानप्रत्यये विकल्पमात्रवादिनाम् । द्वयमिदं बाधका-
रणदोषरूपं लौकिकानां साक्षादस्तीति सिद्धं सर्वेषाम् । तस्मात् पूर्व-
पक्षसम्भवादस्य विकल्पप्रत्ययस्य प्रमाणत्वमिच्छता भाष्यकारेण कृतमिदमव-
धारणम्—स एवासर्माचीनः प्रत्यय इति ।

कथं पुनरनुसन्धानप्रत्ययं कल्पनां मन्यन्ते । अयमभिप्रायः-जात्यादिकं हि पर-
मार्थतोऽस्त्येव । तद्विशिष्टतया स्वलक्षणं गृह्यमाणं पारमार्थिकमेव ।
अतः सत्यास्यप्रतिपत्तिः (२) कल्पना न भवतीति । पूर्वपक्षी त्वाह-जाति-
जातिमतोरभेदादनुसन्धानप्रत्यये भेदाभ्युपगमाच्चेति । जातिजातिमतः स्वलक्षणात्
भिन्ना नास्ति, अथ च विकल्पप्रत्यये भिन्नेव प्रतिभाति, तद्विशिष्टत्वे-
नावगतेः । कथं पुनरवगम्यते भिन्ना जातिर्न भवतीति ? तत्राह—
अयं गौरिति हि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते, नेदं गोत्ववद्द्रव्यमिति । अस्यार्थः—जाति-
मतोऽभिन्ना जातिः प्रतीयते न भिन्ना । यदि भिन्ना प्रतीयेत इदं द्रव्यं
गोत्ववत् इत्यवगतिः स्यात् । न चासावास्ति । ननु च भेदप्रत्ययेऽप्यभेदो-
पचारो दृष्टः—कुन्तान् प्रवेशयेति । अस्यार्थः—यद्यपि प्रतीतौ भेद एवावभाति,
तथाऽपि समानाधिकरणशब्दप्रयोगमात्रं भवत्येवोपचारात् । यथा-

१. अयमेव धर्मकीर्तिर्विद्वाचार्यः । २. कल्पना न भवति इति क० पु० नास्ति० ।

गौरित्यत्रोपचारबुद्धिलौकिकानाम् । तस्मादुपचरितोऽयं प्रत्यय इति न शक्यते वक्तुम् । न च स्वलक्षणपर्यवसायेवायं प्रत्ययः, अर्थान्तरानुसन्धानात् । अतो मन्यामहे कल्पनैवेयमिति ।

यद्ययमन्यथाग्राही प्रत्ययः स्यात् कथं न विपर्येति ? उच्यते— यत्र हि द्रव्यं द्रव्यान्तरात्मनाऽवसीयते तत्र विपर्ययो भवति । नचेदं गोत्वादि द्रव्यान्तरं नीलपीतादिवद्विशेषेभ्यः, पृथक्त्वेनाग्रहणात् । यत् एव हि विशेषास्सामान्यप्रत्ययेनावलम्ब्यते, अत एव च

पुरुषसमानाधिकरणकुन्तशब्दप्रयोगः, न पुनः प्रतीतौ तादात्म्या-
वभासः । उत्तरम्—सत्यमयमभेदोपचारः 'कुन्तान् प्रवेशये'ति; न पुनरयं गौरित्यत्र लौकिकानामभेदोपचारबुद्धिः, प्रत्यये तादात्म्यावभासात् । उपचारो हि शब्दप्रयोगमात्रम्, न बुद्धौ तादात्म्यसंविद्धिः । तस्मादुपचरितोऽयं प्रत्यय इति न शक्यते वक्तुम् । प्रत्ययस्यौपचारिकत्वाभावात् । शब्दप्रयोगमात्रं ऋपचरितो भवति । ननु तर्हि जातिरभिन्ना भवतु, तथाऽपि कथं कल्पनात्वंम् ? तत्राह—न च स्वलक्षणपर्यवसायेवायं प्रत्ययः, अर्थान्तरानुसन्धानात् । अस्यार्थः—यद्यपि भिन्नाजातिर्नास्ति तथाऽप्ययं प्रत्ययः स्वलक्षणरूपो यो विषयस्तन्मात्रपर्यवसायी न भवति, विशेषप्रत्ययत्वात् । अर्थान्तरेण जात्यादिनाऽनुसन्धाय योजयित्वा जायमानत्वात् । अतोऽर्थान्तरयोजनायामर्थान्तरसम्बन्धरहितेऽपि स्वलक्षणे जायमानत्वात् कल्पनैवेयमिति मन्यामहे ।

अत्र चोदयति—यद्ययमन्यथाग्राही प्रत्ययः स्यात् कथं न विपर्येति ? यो ह्यन्यदन्यरूपेणावभासयति यथा शुक्तिकारजतादिज्ञानम्, तस्य 'नेदं रजत'मिति विपर्ययो भवति । न गवादिषु प्रत्ययविपर्ययोऽस्ति । तस्मान्नायमन्यथाग्राहीति । अत्र समाधिः—यत्र हि द्रव्यं द्रव्यान्तरात्मनाऽवसीयते तत्र विपर्ययो भवति । यथा—शुक्तिकायां रजतात्मनाऽवसीयमानायाम् । नचेदं गोत्वादि द्रव्यान्तरं नीलपीतादिवद्विशेषेभ्यः । यथा नीलात् पीतं द्रव्यान्तरं न तथा विशेषेभ्यो गोत्वादि । कस्मात् ? पृथक्त्वेनाग्रहणात् । यत् खलु यतोऽर्थान्तरं तत् ततो भेदेन गृह्यते यथा—अङ्गुलीभ्योऽङ्गुष्ठः । न च विशेषेभ्यो भेदेन गृह्यते जातिः । अतो न भिन्नेति ।

ननु चायं गौरिति प्रत्यये भेदेनैव(१)जातिर्भाति, तत्राह—यत् एव ही-
ति । यस्माद् विशेषाः सामान्यप्रत्ययेनावलम्ब्यन्ते तस्मात् पृथक्त्वेन

प्रमाणविपर्ययाभ्यामन्यो विकल्पाख्यः प्रत्ययः इति विकल्प-
विदः । गुणकल्पनाप्यनेनैव व्याख्याता—पृथगग्रहणादिति ।

ननु च नाम्नः पृथगेव ग्रहणम् । न ; तत्राप्ययं विष्णुमित्र
इत्यभेदप्रत्ययात् । इयांस्तु विशेषः—जातिगुणकल्पनाभ्यां
यदेकत्राभिन्नयोर्भेदकल्पना इतरत्र भिन्नयोरभेदकल्पना । तस्मा-
दुपाधिविशेषोऽयं न कल्पनाविशेषः ।

ग्रहणं नास्ति । अत एव हि प्रमाणविपर्ययाभ्यामन्यो विकल्पाख्यः प्रत्ययः इति विकल्प-
विदः । यत एवार्थान्तरात्मनाऽर्थान्तरं न गृह्णातीति न विपर्येति अत
एव विकल्पविदो वदन्ति—प्रमाणाद्यमन्यो विकल्पाख्यः प्रत्ययः, अन्य-
थाग्राहित्वात् । विपर्ययाच्चान्य एवेति, साक्षाद्वाधाभावात् कारणदोषा
भावाच्चेति । गुणकल्पनाऽप्यनेनैव व्याख्याता—पृथगग्रहणादिति । (१) योऽयं भिन्न
जातिनिराकरणे हेतुः, (२) अनेनैव गुणकल्पनाऽपि व्याख्याता । यथा हि
व्यतिरिक्ता न प्रतीयते जातिरिति जातिकल्पना, तथा गुणोऽपि गुणि-
नो भिन्ना (३) नावभासते । शुक्लमिदमिति हि लौकिकाः प्रतियन्ति, नेदं
शुक्लवद्भव्यमिति । पृथगग्रहणादिति हेतुर्द्विधा विवरणीयः । यदा व्य-
क्तिः प्रतीयते तदा तावत् पृथङ् न गृह्यते जातिः । तथा यदि भिन्ना
जातिः स्यात् तदा व्यक्त्यग्रहेऽपि कदाचिद् गृह्येत, न च गृह्येत । तस्मा-
न्न भिद्यते जातिः ।

ननु च नाम्नः पृथगेव ग्रहणमिति नामकल्पनामाक्षिपति । नाम हि ना-
मिनो भिन्नम्, भिन्ने हि तस्मिन् नामयोजनाकल्पना न युक्ता । समर्थ-
यन्नाह—न ; तत्राप्ययं विष्णुमित्र इत्यभेदप्रत्ययात् । अस्यार्थः—यद्यपि भिन्नं ना-
म तथाऽपि न भेदेनैव प्रतीयते । किन्तु अभेदेनैव । अयं विष्णुमित्र
इति प्रत्ययः, भिन्ने चाभिन्नप्रत्ययो ऽ(४) व्यपरमार्थः कल्पनैव स्यात् ।
इयांस्तु विशेषः—जातिगुणकल्पनाभ्यां यदेकत्र जातिकल्पनायामभिन्नयोर्जाति-
जातिमतोर्भेदकल्पना । अन्यत्र नामकल्पनायां भिन्नयोर्नामनामिनोरभेद-
क (त्यनेति । तस्मादुपाधिविशेषोऽयं कल्पनाप्रकारविशेष इत्यर्थः । न पुनः)
कल्पनात्वे विशेषोऽस्ति, असत्यविषयत्वस्य तुल्यत्वात् ।

१. योऽयमिति नास्ति० क० पुस्तके । २. तेनैव० इति० ख० पु०

३. नावभाति० इति० ख० ४. अपरमार्थविषयः इति० ख० पु०

( ) एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागः ख० पुस्तके नास्ति ।

ननु च कर्मकल्पनायां द्वयमप्येतन्न सम्भवति, भिन्नयौरेव क्रियाकारकयोः सम्बन्धोऽवगम्यते, व्यपदिश्यते च । (१) एवमत्राप्यभेदोपचार एवावगम्यते । व्यपदिश्यते च “पचति देवदत्त” इति सामानाधिकरण्यदर्शनात् ।

ननु च वैयधिकरण्यमपि दृश्यते—‘ओदनं पचति’ ‘काष्ठैः पचति’ पच्यते देवदत्तेनेति । किमिदं प्रलप्यते वैयधिकरण्यदर्शनादिति । जात्यादावपि वैयधिकरण्यं दृश्यते—गोर्भावो गोत्वं, पटस्य भुक्तत्वं, अस्थेयं संज्ञेति । भिन्नाभिन्नकल्पनां प्रत्यभिन्नस्यायं व्यपदेशः । न पुनर्भिन्नस्य चार्थान्तरस्यावगतिरस्ति । तस्मादियमपि च कल्पना—देवदत्त इति । द्रव्येऽप्येवम्, दण्ड्यमित्यभेदोपचारात् । तस्मात्पञ्चविधेयं कल्पना । नेयं प्रमा-

ननु चेति कर्मकल्पनामाक्षिपति—द्वयमप्येतन्निष्ठाभिन्नत्वकल्पनं कर्मकल्पनायां नैव सम्भवति । भिन्नं हि कारकात् कर्म भेदेनैव प्रतीयते—काष्ठैः पचति, देवदत्तेन पच्यत इति । नैवमित्यादिना समाधानम् । अत्रापि कर्मकल्पनायामप्यभेदोपचारः अमेदप्रतीतिरेव दृश्यते, पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनात् ।

ननु वैयधिकरण्यमपि दृश्यत इत्यनेनैतदाह—वैय्यधिकरण्यदर्शनात् भेद एवावसीयते । सामानाधिकरण्यं तु व्यपदेशमात्रमिति । किमिदं प्रलप्यत इति । अस्यायं भावः—यथा वैय्यधिकरण्यं दृश्यते तथा सामानाधिकरण्यमपि । न चैकस्य वस्तुनोऽभिन्नत्वं भिन्नत्वं च सम्भवति । तस्मान्नास्त्येव भिन्नमभिन्नं वा वस्तु । परस्परं विरोधेनानयोः प्रतीत्योः पराहतत्वात् । अविद्यमानवस्त्ववभासि च प्रत्ययो विकल्पमात्रमेवेति । अक्षरार्थस्तु—यथा कर्मणि वैयधिकरण्यं दृश्यते तथा जातिगुणनामस्वपि । न च तानि भिन्नानि, अमेदावगमात् । अतोऽविद्यमानमेव कदाचिदभिन्नतया कल्प्यते, कदाचिदभिन्नतयेति मन्तव्यम् । द्रव्येऽप्येवं दण्ड्यमित्यभेदोपचारात् । अस्यार्थः—दण्ड्यमिति प्रतीतिः पुरुषमेव प्रतिपद्यते । न च पुरुषमात्रपर्यवसाय्येवायं प्रत्ययः, विशेषप्रत्ययात् । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मात्पञ्चविधेयं कल्पना न प्रमाणम् । अविद्यमानजा-

णम् । नाप्यप्रमाणम् । उच्यते—भवति कल्पनाज्ञानं यदि प्रत्यक्षस-
मधिगम्यता ज्ञानस्य स्यात् । आनुमानिकत्वं तु ज्ञानस्य वक्ष्यति ।

नन्वप्रत्यक्षज्ञानपक्षे ज्ञानस्याकारमात्रमालम्बनम्, अन्यथा
ज्ञानस्योत्पत्तिर्नोपपद्यते । कोऽयमन्यथाभावः ? अयमन्यथाभावः ।
शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशते । शुक्तिकालम्बनं हि तद् ज्ञानं, न
रजतालम्बनम् । कथमवगम्यते ? शुक्तिकासम्प्रयुक्ते चक्षुषि दर्शना-
दन्धस्यानुत्पादात्, न ह्यन्धशुक्तिकां रजतमिति व्यपदिशति । च-
क्षुष्मानेव हि शुक्तिकां रजतमिति मन्यते—रजतसन्निकृष्टं मे चक्षु-

त्याद्यध्यासेनोपजायमानत्वात् । नाप्यप्रमाणम् । बाधकारणदोषज्ञान-
योस्साक्षादनुत्पत्तेः । उच्यते इत्यादिना सिद्धान्तमुपक्रमते । तत्र चेदमाकू-
तम्—जात्याद्यवभासीनि तावदेतानि ज्ञानान्युत्पद्यन्ते । न चाविद्यमानमे-
वाकारं ज्ञानमवगमयति । स्वलक्षणरूपवत्सत्वेनावभासनात् । तत्र
विद्यमानता कदाचित् बहिरर्थरूपतया कदाचित् (१)ज्ञानाकारत-
या । तत्र यदा विज्ञानं (२)प्रत्यक्षं न भवतीति स्थितं तदा पारिशेष्या-
दर्थाकारतैवावशिष्यते । तथा च विद्यमानार्थाकारग्रहणात् कल्पनारूप-
तेति । तदाह—भवति कल्पनाज्ञानं, यदि प्रत्यक्षसमधिगम्यता ज्ञानस्य स्यात् । आ-
नुमानिकत्वं तु ज्ञानस्य वक्ष्यति ।

नन्वप्रत्यक्षज्ञानपक्षे ज्ञानस्याकारमात्रमालम्बनमन्यथा ज्ञानस्योत्पत्तिर्नोपपद्यते । अनेन
बलात् प्रत्यक्षता ज्ञानस्याङ्गीकरणमित्यापादयति । कोऽयमन्यथाभाव इति
पृच्छति । उत्तरम्—(३)अयमन्यथा भावः—शुक्तिका हि रजतवत् प्रकाशते इति । अनेन
“ननु—व्यभिचारात् परीक्षितव्यं निमित्तम्, इति भाष्यं व्याचष्टे । तस्य चार्थः—
शुक्तिकायां रजतमिदमिति ज्ञानमिन्द्रियतद्भावमाविप्रत्यक्षमेव ज्ञानम् ।
तच्च बहिः रजताकाराभावात् ज्ञानगतमेव रजताकारमवभासयतीति ।
शुक्तिकालम्बनं च तज्ज्ञानं न रजतालम्बनमित्यनेन ये मीमांसकास्ते द्वे एते विज्ञाने,
इदमित्येकं ग्रहणात्मकं, रजतमित्यपरं स्मरणात्मकमित्याहुः ताञ्जिरा-
करोति । एकमेवेदं विज्ञानमन्यथाग्राहि जायते । तच्च रजतरूपेण शु-
क्तिकामेवालम्बते न रजतम् । कथमवगम्यत इति प्रश्नः । शुक्तिकासम्प्रयुक्ते च-
क्षुषि तद्भवति । अन्धस्यानुत्पादात् । न ह्यन्धः शुक्तिकां रजतमिति व्यपदिशति । चक्षुष्मा-
नेव हि शुक्तिकां रजतमिति मन्यते—रजतसन्निकृष्टं मे चक्षुरिति । अस्यार्थः—यदि

१. बहिर्ज्ञानाकारतया इति क०पु० । २. अप्रत्यक्षमिति स्थितम् इति० ख०पु० ।

३. अयमन्यथाभावः इति नास्ति० ख०पु० ।

रिति । अतः शुक्तिकालम्बनं च तत् ज्ञानं न रजतालम्बनम् । न चाप्रत्यक्षज्ञानपक्ष एतत्सम्भवति । अतोऽविद्यमानाकारालम्बनमपि ज्ञानमस्तीति प्रतिपत्तव्यम् । सेयं पञ्चविधा कल्पना ।

ननु चाविद्यमानाकारालम्बनज्ञानपक्षे निरालम्बनतैव ज्ञानस्य प्राप्नोति । मैवम् ; निरालम्बनपक्षे न ह्यन्यस्यान्येन व्यपदेश उपपद्यते । भवति चायं व्यपदेशः रजतमिति शुक्तिकायाः । निरालम्बनज्ञानपक्षे हि कस्य केन च व्यपदेशो भिन्नत्वाच्छुक्तिकारजतज्ञानयोः ।

रजतमिति स्मरणज्ञानमेतत्स्यात् तदा चक्षुर्निरपेक्षत्वात्स्मरणस्यान्धस्यापि स्यात् । न चान्धस्येदमस्ति । यदा तु शुक्तिकालम्बनमेकमेव ग्रहणज्ञानं तदा चक्षुरपेक्षित्वात् स्यादन्धस्या(१)नुत्पादाच्चक्षुश्मत एवोत्पात्तिर्युक्ता । अनेन च-यत्प्रत्यक्षं न तद् व्यभिचरति । इदमिति ग्रहणज्ञानं रजतमिति स्मरणाद्भिन्नं यद्व्यभिचरतीति । भवदभिमतमेकमेवेदं रजतमिति ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव न भवति । कीदृशं तर्हि प्रत्यक्षम् ? तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम् । यद्विषयं विज्ञानमुत्पद्यते तेनैवेन्द्रियसंप्रयोग इन्द्रियाणां या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत् सत् प्रत्यक्षम् । यथा इदमिति विज्ञानम् । यत्तु अन्यसम्प्रयोगे शुक्तिकासम्प्रयोगे अन्यविषयं रजतग्राहि विज्ञानमुत्पद्यते न तत्प्रत्यक्षम् । किं तर्हि स्मरणमेव । कथं पुनरवगम्यते-इदमन्यसंप्रयोगे, इदं नान्यसंप्रयोग इति ? शुक्तिका हि संप्रयुक्ता । अतः शुक्तिकाविषयमेवेदमपि ज्ञानं यतो रजतमिति शुक्तिकामेव व्यपदिशति । यस्माच्छुक्तिकासंप्रयुक्ते चक्षुषि रजतसन्निकृष्टं मे चक्षुरिति मन्यत-इति भाष्यार्थो दर्शितः । न चाप्रत्यक्षज्ञानपक्ष एतत् सम्भवति । अतः प्रत्यक्षं ज्ञानम् । प्रत्यक्षं चेजात्यादिकमपि ज्ञानरूपमेव । तस्मात्स्वाकारभूतजात्याद्याकारतया बाह्यं वस्तु गृह्यत् कल्पनाज्ञानमेवेदमापतितम् ।

ननु चाविद्यमानाकारालम्बनज्ञानपक्षे निरालम्बनतैव ज्ञानस्य प्राप्नोति । अस्यार्थः—यदाकारावभासि यत् ज्ञानं तत्तदालम्बनमुच्यते । शुक्तिका च न रजताकारा । तस्माद्रजताकारस्य ज्ञानस्य न शुक्तिकालम्बनम् । तस्मान्निरालम्बनमेवेदमापद्यत इति चोद्यम् । मैवमिति । अस्यार्थः—निरालम्बनत्वे हि रजतज्ञानस्य शुक्तिकायां रजतमिति व्यपदेशो न स्यात्, भिन्नत्वाच्छु-

नन्वर्थालम्बनपक्षेऽप्यन्याकारस्य विज्ञानस्यान्याकारमालम्बन-
ज्ञानमिति नोपपद्यते । इदमेव ह्यालम्बनस्यालम्बनत्वं यदुतात्माकार-
मेव ज्ञानमुत्पादयतीति । अन्यथा हि चक्षुरादिवदव्यापृतस्यापि
ज्ञानोत्पत्तावालम्बनव्यपदेशो न स्यात् । केन चोक्तमालम्बनस्या-
कारनिरपेक्षैवेयं कल्पनेति । कथं तर्हि कल्पना ? अर्थान्तरानुस-
न्धानतया । किमिदमर्थान्तरानुसन्धानतयेति ? इदमिदं यस्य
लक्षणान्तरेणैकतापत्तिः, स्वात्मनि च भेदाध्यासः । कथं तर्हि वि-

क्तिकारजतज्ञानयोः । एकमत्र शुक्तिकालम्बनम्, अपरं तु निरालम्ब-
नम् । अस्ति चायं व्यपदेशः । तस्मादेकमेवेदं ज्ञानं शुक्तिकामेव रज-
ताकारेणालम्बते ।

नन्वर्थालम्बनपक्षेऽपीति । आलम्बनस्य ज्ञानमालम्बनज्ञानम् । एतदुक्तं
भवति—आलम्बनमेव ज्ञायते न त्वनालम्बनमित्यस्मिन्नपि पक्षेऽन्याकार-
मालम्बनमन्याकारग्राहि च ज्ञानमिति नोपपद्यते । इदमेव ह्या(१)लम्बनस्या-
लम्बनत्वं यदुतात्माकारमेव ज्ञानं जनयति । यदि पुनः कारकतामात्रमेवार्थस्य
स्यात्तदा चक्षुरादीनां ज्ञानोत्पत्तौ व्यापृतानामपि यथाऽऽलम्बनभावो
नास्ति तथार्थस्यापि स्यात् । तस्माद्यदालम्बनमभिमतं तदाकारेण
ज्ञानेनापि भवितव्यम् । अन्यथाऽऽलम्बनत्वानुपपत्तेरिति । केन चोक्तमि-
ति । अत्रायमाशयः—शुक्तिकालम्बनमिदं ज्ञानमभिमतम्, शुक्तिकाकारमेव
तावदिदमुत्पद्यते । न पुनस्तदाकारं गृह्णाति । यदि परं तमेवार्थान्तरमे-
वार्थान्तरयोजनया गृह्णाति तेन तदाकारग्राहित्वात्तदालम्बनं तावद्वि-
रुद्धम् । अक्षरार्थस्तु—केनेदमुक्तमालम्बनीभूतस्यार्थस्याकारमनपेक्षैवेयं
(२)कल्पनोपेयत इति ? किन्तु आलम्बनीभूतस्वलक्षणाकारग्राहिण्ये(३)
वेयमिति । कथं तर्हि कल्पनेति । स्वलक्षणग्राहित्वे सति निर्विकल्पकवत्
कल्पनात्वं न युक्तमित्यर्थः । अर्थान्तरानुसन्धानतयेति ह्यार्थान्तरेणा-
नुसन्धानं योजनं तद्भावादित्यर्थः । किमिदमर्थान्तरानुसन्धानतयेति स्वरूपवि-
चारणाय प्रश्नः । इदमिदं यत् स्वलक्षणान्तरेणैकतापत्तिः । गौरयमिति ज्ञाने
व्यक्त्यन्तरेण सहैक्यं तावद्वभाति । स्वात्मनि च भेदाध्यासः । यद्यप्य-
साधारणैकात्मकं स्वलक्षणं तथापि द्वात्मकमिव प्रतिभाति । कथं तर्हि ।

१. अवलम्बनस्यावलम्बनत्वम् इति ख० पुस्तके ।

२. कल्पना जायत इति ख० पु० पा०

३. इयं कल्पना इति ख० पु०

द्यमानजात्यादिविषया एव जात्यादिप्रत्ययाः ? स्वलक्षणे ह्यविद्यमानभेदाभेदाध्यासादविद्यमानविषया इत्युच्यन्ते ।

कोऽयमध्यासो नाम ? विवेकाग्रहणात् स्वरूपमात्रग्रहणात् भेदाननुसन्धानात् सामान्याध्यासः । अभिन्नस्य चार्थस्यान्तरेण सादृश्यं सदृशाननुसन्धानात् भेदाध्यासः । सदृशानवधारणं तु भेदाननुसन्धानात् । सेयं पञ्चविधा कल्पनेति । कया युक्त्या सम्बन्धत्वालम्बनव्यतिरिक्तं रूपमस्याह ? अर्थान्तरानुसन्धानरूपितं तु । न

यद्यालम्बनाकारनिरपेक्षेयं कल्पनान् भवति, स्वलक्षणं चालम्बनं (१) तच्च विद्यमानमेवेति कथमविद्यमानविषया जात्यादिप्रत्ययाः ? अत्रोत्तरम्—स्वलक्षणे ह्यविद्यमानभेदाभेदाध्यासादविद्यमानविषया इत्युच्यन्ते जात्यादिप्रत्ययाः ।

कोऽयमध्यासो नामेति पृच्छतोऽयमभिप्रायः—पूर्वपक्षिणा हि विज्ञानं साकारं प्रत्यक्षमित्यभ्युपगतम् । तत्र यद्यपि ज्ञानस्यैवाकारः तथापि स्वलक्षणासंस्पर्शात् स्वलक्षणभेदाभेदावभासो न घटते । तेन वरं ज्ञाने चार्थे चाविद्यमानस्याकारस्याध्यारोपोऽध्यासो युक्तः इति । विवेकाग्रहणादित्युत्तरम् । (२) अत्रायमाशयः—साकारे हि विज्ञाने तदीयोऽयमाकारः स्वलक्षणस्य यद्यपि न भवति, तथापि विवेकमगृह्णतः स्वलक्षणसम्बन्धितेत्युपपद्यते । सर्वथाऽविद्यमानेऽ(३)नुपपत्तिः । स्वरूपमात्रग्रहणात् भेदाननुसन्धानात् सामान्याध्यासः । यदिदं ज्ञानं साधारणाकारं जातं तस्य स्वलक्षणात् भेदो नानुसन्धीयते । केवलं स्वरूपमात्रं गृह्यते । तेन स्वलक्षणमेव सामान्याकारेणानुसन्धीयते । अभिन्नस्यार्थान्तरेण सादृश्यं सदृशाननुसन्धानात् भेदाध्यासः । सादृश्यानवधारणं तु भेदाननुसन्धानात् । यदेतत्साधारणाकारं विज्ञानमुपजायतेऽर्थान्तरभूतं तस्य स्वलक्षणेन सहात(४)द्यावृत्ततया सादृश्यं नानुसन्धीयते, भेदस्याऽनुसन्धीयमानत्वात् । ततश्च तदपि साधारणाकारं ज्ञानं स्वलक्षणेन सहाननुसन्धीयमानं (भेदं स्वलक्षणतादात्म्येनैवावभाति । एवं चैकमिदं स्वलक्षणसाधारणासाधारण)रूपं आत्मकमिवाश्रीयते । साधितमर्थमुपसंहरति—सेयं पञ्चविधा कल्पना । न चालम्बनव्यतिरिक्तं स्वलक्षणव्यतिरिक्तं रूपं ग्राह्यमत्रास्ति । अर्था-

१. तच्च इति० नास्ति क० पु०

२. अत्रेति नास्ति ख० पु०

३. अनुपपत्तेरिति० ख० पु०

४. व्यावृत्ततया इति क० पु०

(.) कृष्णलान्तर्गतो भागः क० पुस्तके नास्ति०

चार्थान्तरमर्थान्तरानुसन्धितयाऽऽलम्बनमिति । अतोऽर्थान्तरा-
नुसन्धानात् स्वलक्षणालम्बनमपि कल्पनेत्युच्यते । तस्मात्स्वसम्बे-
द्यज्ञानपक्ष एवैतदेकालम्बनत्वेऽपि ज्ञानान्यत्वसम्बेदनमुपपद्यते ।
अन्यथा ह्यालम्बनमात्रावगतिरेव स्यान्न स्वलक्षणसामान्यावगतिः ।
स्वलक्षणव्यतिरिक्तं च न सामान्यमस्तीति प्रदर्शितं—रूपान्तराग्रह-
णात् तदग्रहे तद्बुध्यभावादिति । अर्थान्तरस्यानुसन्धानाच्च । अनु-
सन्धानं च ज्ञानभेद उपपद्यत इत्युपपन्नसामान्यविशेषव्यवहारो
लौकिकः । एवं चानित्ये नित्यबुद्धिः, असुखे सुखबुद्धिः, अना-
त्मन्यात्मबुद्धिरित्युपपन्नास्संसारहेतवो विपरीतग्रहाः । तदिदमुक्त-
म्—(१)“प्राग्बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथमिदमवगम्यत” इति ।

न्तरानुसन्धानरूपितं तु अर्थान्तरानुसन्धानमिश्रितम् । न चार्थान्तरस्वलक्ष-
णमालम्बन कल्पनाज्ञानस्यार्थान्तरानुसन्धितया अनुसन्धानमनुसन्धिः त-
द्भावेनेति । स्वलक्षणालम्बनमपि कल्पनेत्युच्यते । तस्मात्(२)स्वसंबेद्यज्ञानपक्ष
एवैतदुपपद्यते—ज्ञानान्यत्वसंबेदनम्, न स्वलक्षणैकालम्बनतेति; ज्ञानाका-
रस्यापि भासमानत्वात् । यदि त्वप्रत्यक्षं ज्ञानं स्यात् तदाऽऽलम्बन-
मात्रावगतिरेव स्यात् । न च बाह्यमेव सामान्यमस्ति, यद्ग्रहणादाकार-
द्वयावगमो घटते । रूपान्तराग्रहणात् सामान्यं नास्तीति प्रतिपादित-
मेव यतः । नन्वेवमपि सर्वदैव सामान्यप्रत्ययेन भवितव्यम्, ज्ञानाका-
रस्य सन्निहितत्वात् । तत्राह—अर्थान्तरस्यानुसन्धानाच्चेति । एतदुक्तं भवति—
सर्वदैव विकल्पज्ञान(३)मर्थान्तराकारेणोत्पद्यते । तेनोत्पत्तिपक्षे सामा-
न्यप्रतीतिरनुत्पत्तौ स्वलक्षणमात्रावगम इति । एवं च यदा ज्ञानमेव
साकारं प्रत्यक्षं तदाऽनित्ये नित्यबुद्धिरसुखे सुखबुद्धिरनात्मन्यात्मबुद्धिरित्युपपन्ना-
स्संसारहेतवो विपरीतग्रहाः । नित्यात्मसुखानां ज्ञानाकारत्वात् । तदिदमुक्तम्—
प्राग्बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथमवगम्यत इति । एषा च भाष्ययोजना—ननु—प्रत्यक्षं
व्यभिचरति । कल्पनाज्ञानं प्रत्यक्षम् । तयाऽविद्यमानार्थान्तरानुसन्धा-
नात् व्यभिचरति ।

ननु कथमविद्यमानमर्थान्तरमनुसन्धानं शक्यते ? स्यादेतदेवं
यद्येकान्तेनेदमविद्यमानं स्यात्, स्वलक्षणे ह्येतदविद्यमानम् । ज्ञाने

१. शा. भा. पृ. ६ पं. २४.

२. स्वसंबेद्यसाकारज्ञानपक्ष एव इति क० पु०

३. अर्थान्तराकारं नोपपद्यते इति ख० पु०

एकालम्बनाभिप्रायेण सामान्यविशेषज्ञानयोः । न ह्यन्यसम्प्रयुक्ते चक्षुष्यन्यालम्बनस्य ज्ञानस्योत्पत्तिस्सम्भवति, अन्धस्यानुत्पादादित्युक्तम् । अत एवेदमुच्यते—नान्याकारमालम्बनमन्याकारस्य ज्ञानस्योत्पत्तिहेतुरिति ।

कथं तर्हि विपरीतग्रहाः अनात्मन्यात्मादयः ? उच्यते—

तु विद्यमानत्वाच्छक्यतेऽनुसन्धातुम् । ननु ज्ञानमप्रत्यक्षम् । मैवम् ; शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशते, न च रजताकारः शुक्तिकायामस्ति । अतो ज्ञानस्यैवायमाकारः प्रथते । तच्चाप्रत्यक्षे ज्ञानेऽनुपपन्नम् । न चेदं रजतज्ञानं स्मरणं, पुरोऽवस्थितस्य तेनाकारेण व्यपदेशात् । अतः प्रत्यक्षमेवेदं ज्ञानं, तच्च रजताकारावभासीति । तत्रोत्तरम्—नेदं रजतज्ञानं प्रत्यक्षं यद्विषयं ज्ञानमुत्पद्यते तेनैवेन्द्रियसम्प्रयोगे यत् ज्ञानं जायते तत् प्रत्यक्षम् । न च रजतेनेन्द्रिय सम्प्रयुक्तम् । तस्मान्नैदं प्रत्यक्षम् । स्मरणमेव । तच्च बहिः रजताकारसम्भवात् बाह्यालम्बनमेवेति सिद्धं ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वम् ।

ननु—कथमिदं ज्ञायतेऽतत्सम्प्रयोगे रजतमिदमिति ? उच्यते—बाधकज्ञानोदये सति तत्र च रजताभावे ख्यापिते अतत्सम्प्रयोगजत्वं ज्ञायते । यत्र तर्हि बाधकप्रत्यय एव न जायते तत्र न शक्यतेऽतत्सम्प्रयोगजत्वं वक्तुम्, यथा जात्यादिप्रत्यये । तस्माज्जात्यादिप्रत्ययः प्रत्यक्षः अविद्यमानजात्याद्याकारत्वेन व्यभिचरतीति । कथं पुनर्बाधकप्रत्ययो जात्यादिप्रत्यये नास्ति ? तत्राह—एकालम्बनाभिप्रायेणेति । स्वलक्षणज्ञानेऽपि स्वलक्षणमेवालम्बन सामान्यज्ञानेऽपि तदेवेति प्रागुक्तम् ।

कथं पुनरे(१)कमालम्बनम् ? न ह्यन्यसम्प्रयुक्ते चक्षुष्य(२)न्याकारस्य ज्ञानस्योत्पत्तिस्सम्भवति, अन्धस्यानुत्पादादित्युक्तम् । अत एवेदमुच्यते इति राद्धान्तमुपक्रमते । अस्यार्थः—स्वलक्षणमात्र(३)मालम्बनमिन्द्रियसम्प्रयुक्तम् । अन्याकारस्य स्वलक्षणमन्याकारस्य ज्ञानस्योत्पत्तिहेतुर्न भवति । यदि तथा स्यात्, तदेन्द्रियसम्प्रयोगाभावात्तादशेनार्थेनेन्द्रियसम्प्रयोगानपेक्षत्वेऽन्धस्यापि स्यात् । न चासावस्ति । तस्मादुभयाकारत्वात् ज्ञानस्योभयाकारमेवालम्बनम् ।

कथं तर्हि विपरीतग्रहा अनात्मन्यात्मादयः ? अयमभिप्रायः—तवापि ताव-

१. एकालम्बनता इति ख० पु०

२. अन्यालम्बनस्य इति मूलपुस्तकपाठः

३. आलम्बनमिति नास्ति ख० पु०

विषयान्तरसदृशमालम्ब्य (१) अगृहीतविवेकं यत् ज्ञानमुत्पन्नं तत्सदृशविषयान्तरे स्मृतिहेतुतां प्रतिपद्यते स्मरामीति ज्ञानशून्यस्य । उपपन्नानि तावत् शुक्तिकादिषु रजतादिज्ञानान्यनात्मादिषु । स्वप्नादिषु कथम् ? स्वप्नादिषु च तावत्पूर्वोक्तेभ्यो विशेषमभिधाय निरालम्बनवादिषु पुनरविशेषं वक्ष्यति, आत्मवादे चानात्मादिषु । तस्मान्नार्थान्तरानुसन्धानाध्यासनिमित्तं शुक्त्यादिज्ञानम् ।

द्विपरीतग्रहाः केचित्सम्भवाः । तत्र यदि यथाज्ञानमेव वस्तु, न तर्हि विपरीतत्वम् । अथ विपरीतत्वं, न तर्हि यथाज्ञानमेवालम्बनमिति । उत्तरम्—उच्यते इत्यादि । विषयान्तरं रजताच्छुक्तिकां रजतसदृशीमालम्ब्येदमित्यगृहीतविशेषं रजतात् भेदावगमहेतवो ये शुक्तिकायां विशेषास्नानिन्द्रियदोषेण सतोऽप्यगृहीत्वा साधारणानेव शुक्तिकायां धर्मान् गृह्णन्ते यत् ज्ञानमुत्पन्नं तत्सदृशान्तरे स्मृतिज्ञानहेतुतां प्रतिपद्यते । दाषवशात् खण्डितशुक्तिके मनस्यनुभूतावमर्शाभावेन स्मरामीति ज्ञानशून्यस्य । तेन गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्भेदो नावसीयते । विज्ञानद्वयं चैतत् इदमिति प्रत्यक्षं, रजतमिति स्मरणम्, अन्यथा रजतावगत्यसम्भवात् । न हि तदिन्द्रियजम्, तेन संप्रयोगाभावात् । असंयुक्ते चेन्द्रियं विज्ञानं न जनयति । अन्धस्यानुत्पादात् । स्मरणमेवंदम् । उपपन्नानि तावच्छुक्तिकादिषु रजतादिज्ञानानि स्मृतिरूपतयाऽनात्मादिषु । स्वप्नादिषु पुनः कथम् ? आत्मादीनां कदाचिदप्यनुभूततया स्मरणानुपपत्तेः । स्वप्नमदमूर्च्छादिषु च स्मृतिसंस्कारोद्बोधहेतोरभावात् कथं स्मृतिरिति । स्वप्नादिषु तावत्पूर्वोक्त्यो रजतादिप्रत्ययेभ्यः संस्कारोद्बोधहेत्वभावेन स्मृतित्वं न सम्भवतीति विशेषं पूर्वपक्षेऽभिधाय पुनः सिद्धान्ते अदृष्टयोद्बोधहेतुत्वादविशेषं स्मृतित्वमेव वक्ष्यामः । आत्मवादे चानात्मादिषु परमार्थात्मतयैव विद्यमानत्वाद्विपरीतग्रहत्वमेव नास्तीति वक्ष्यति । तस्मान्नार्थान्तरानुसन्धानाध्यासनिमित्तं (२) जात्यादिग्रहणम् । परमार्थतो ज्ञानबलेनैव जात्यादिभावात्, यथाज्ञानमेवालम्बनाभ्युपगमात् ।

यत्तु रूपान्तराग्रहणात्तदग्रहे तद्बुध्यभावादित्युक्तम्, तदसिद्धम्, अर्थान्तरानुसन्धानज्ञानस्य हि स्वलक्षणज्ञानान्यत्वमिष्टम् । तच्चाप्रत्यक्षज्ञानवादिनोऽर्थ एव प्राप्नोति । तस्मादसिद्धमिदं रूपान्तराग्रहणात्तदग्रहे तद्बुध्यभावादिति । तस्माद्युक्तमन्यसम्प्रयुक्ते चक्षुषि अन्यविषयं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिति ।

कथं तर्हि विपर्ययः ? अग्रहणादेवेति वदामः । अग्रहणनिमित्तता च दर्शिता भाष्यकारेण (१) “यदि चक्षुरादिभिरुपहतं मन” इति । कथमनेनाग्रहणनिमित्तता दर्शिता भवति ? यदन्यविषयं ज्ञानमित्यस्याः प्रतिज्ञाया हेतुत्वेनोपन्यासात् । युक्तं च

(२) यत्तु रूपान्तराग्रहणात्तदग्रहे तद्बुध्यभावादित्युक्तम्, तदसिद्धम् । यस्मादर्थान्तरानुसन्धानज्ञानस्य स्वलक्षणज्ञानादन्यविषयत्वमिष्टम्, अन्यथा कल्पनैव वक्तुं न शक्यते । ननु सत्यमिष्टमेवार्थान्तरविषयत्वम् । तत्तु ज्ञानाकारग्राहित्वेन । तत्राह—तच्चाप्रत्यक्षज्ञानवादिनोऽर्थ एव प्राप्नोति । तस्मादसिद्धं हेतुद्वयम् । तस्मात्सूक्तमन्यसम्प्रयुक्ते चक्षुष्यन्यविषये ज्ञानं न प्रत्यक्षमिति ।

कथं तर्हि विपर्यय इति । इदमिति ज्ञानं गृह्यमाणसत्यविषयं न विपरीतार्थम् । रजतमित्यपि स्मृतिरविपरीतार्थैवेति । अग्रहणादेवेति वदामः । अस्यार्थः—विवेकाग्रहणात् गृह्यमाणस्मर्यमाणयोरिव ग्रहणस्मरणयोरपि भेदं न मन्यते । तेन ग्रहणव्यवहारं स्मरणे प्रवर्त्तयति । स्मरणं नाम गृहीतग्रहणम्, तत्र गृहीतत्वाननुसन्धाने ग्रहणमात्रमेवावभाति । तद्ग्रहणव्यवहारहेतुतां प्रतिपद्यमानं व्यवहारविसंवादकत्वाद्ग्रहणव्यवहारे विपर्ययमावहति । अग्रहणनिमित्तता च विपर्ययस्य दर्शितैव भाष्यकारेण—यदि चक्षुरादिभिरुपहतं मन इति । कथमनेनाग्रहणनिमित्तता दर्शिता भवति ? यदन्यविषयं विज्ञानमित्यस्याः प्रतिज्ञाया हेतुत्वेनोपन्यासात् । अस्यार्थः—यदन्यविषयं विज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षम् । तत्र पुनः पृष्टम्—कथं पुनरन्यसम्प्रयोगेऽन्यविषयविज्ञानं भवतीति । तत्र हेतुरयम्—यदि चक्षुरादिभिरुपहतं मन इति । नन्वेवमपि कथमग्रहणनिमित्तता दर्शिता भवति ? तत्राह—युक्तं च दुष्टतायाः कार्यकरणाक्षमत्वम्, न पुनः कार्यान्तरसामर्थ्यम् । न हि दुष्टत्वादयः शाल्याद्यङ्कुरप्रसवसमर्थतां भजन्ते । यच्चोक्तं—भस्मकस्य दोषस्य कार्यान्तरोत्पादकत्वमिति, तत्र शरीरस्य वह्नेर्बलपुष्ट्यादिकं कार्यम्, तत्र तत्तु नास्त्येव, यत्तु जरणं तद-

१. शा. भा. पृ. ६ पं. २५ यदा हि चक्षुरादिभिः इति मुद्रितभाष्यपुस्तकपाठः ।

२. यत् पुनरुक्तं इति० ख०

दुष्टतायाः कार्याक्षमत्वं, न पुनः कार्यान्तरसामर्थ्यम् । (१) तस्मादग्रह-
णनिबन्धन एव विपर्यय इति । अतस्सिद्धम्—'यस्य च दुष्टं करणं
यस्य च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य' इति ।

(२) ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत्प्रत्ययः, कु-
तस्तत्संप्रयुक्तत्वमतत्संप्रयुक्तत्वं वा, येन विशेषेण प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष-
योर्विशेष उपलभ्येत । कथं पुनः सर्व एव निरालम्बनः प्रत्ययः ?

(३) "प्रत्ययस्य हि निरालम्बनता स्वभाव उपलक्षित-
स्वप्ने" । ननु च—शुक्तिकायां रजतज्ञानं स्मरामीति प्रमोषा-
त्स्मृतिज्ञानमुक्तम् । युक्तं रजतादिषु । तत्र हि शुक्तिकायां यद्भास्वरं
रूपं चक्षुषा परिच्छिन्नं तद्भ्रजतस्मृतेरुद्बोधकमित्युपपद्येतापि ।
स्वप्नादिषु पुनः कस्यचिदग्रहणादर्थान्तरे स्मृत्युद्बोधपरिहारः श-
क्य इव प्रतिभाति । तस्माद्वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालमिति प्र-

श्निमात्रमय, तदपेक्षया च न दोषत्वम् । अनन्तरमुपसंहरति—तस्मादग्रह-
णनिबन्धनोऽर्थविपर्यय इति । अधिकरणार्थमुपसंहरति—अतस्सिद्धमिति ।

ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्ययः । कुतस्तत्संप्रयुक्तत्वमतत्संप्रयुक्तत्वं वा,
येन विशेषेण प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्विशेष उपलभ्येत इत्यनेन सङ्गतिमाह । यदि परमा-
र्थतोऽर्थः स्यात् तदा संप्रयोगजं प्रत्यक्षमिति शक्यते वक्तुम् । सर्वप्र-
त्ययानां तु निरालम्बनत्वे पारमार्थिकार्थाभावे नेदं सिद्ध्यतीति प्रत्यक्ष-
लक्षणाक्षेपेण सङ्गतिरित्यर्थः । कथं पुनः सर्व एव निरालम्बनः प्रत्ययः ? ।
उत्तरम्—प्रत्ययस्य हि निरालम्बनता स्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने । एतदेवासिद्ध-
मिति मत्वाऽऽह—ननु च शुक्तिकायां रजतज्ञानं स्मरामीति प्रमोषात् स्मृतिज्ञानमुक्तम् ।
एवं च स्वप्नज्ञानमपि स्मृतिरूपत्वात्सालम्बनमिति भावः । युक्तं रजता-
दिष्विति विशेषमाह—तत्र भास्वर यद्रूपं शुक्तिकावर्त्ति चक्षुषा परिच्छिन्नं तद्भ्रजत-
स्मृतेरुद्बोधकमित्युपपद्येतापि स्मृतिवत्त्वम् । स्वप्नादिषु पुनः कस्यचिदग्रहणादर्थान्तरे
स्मृत्युद्बोधपरिहारः (४) शक्य इव प्रतिभाति । कस्मात्? बाह्यस्यार्थस्य स्मर्यमाणस्य
गृह्यमाणस्य च कारणत्वानुपपत्तेः । तस्माद्वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालमिति
प्रतिपद्यामहे । नन्वेवमपि क्वचिदर्थः क्वचिद्वासना कारणमिति कथमिद-

१. तस्माद्भ्रमनिबन्धना एव विपर्ययाः इति मूलपुस्तकपाठः ।

२. शा. भा. पृ. ७. पं. ३.

३. शा. भा. पृ. ७. पं. ३.

४. शक्य इति. इति ख० पु० ।

तिपद्यामहे । सदृशदर्शनात् सदृशेऽर्थान्तरे स्मृतेरुद्बोधः । स्वप्ने पुनः कस्यचिदग्रहणादित्युक्तम् । तस्माद्वासनैव निमित्तमिति लब्धी कल्पना । नार्थान्तराश्रयणम्, अव्याप्तेः । अतः कुड्यादिष्वपि ज्ञानं वासनानिमित्तमेव, न कुड्याद्यर्थनिमित्तमिति स्थितिः ।

उच्यते—कार्यसिद्ध्यर्थं हि कारणं कल्प्यते, न पुनः कार्यविनाशाय । स्वप्नादिषु बहिरवभासा संवित्, सा च बाह्यार्थमन्तरेण न संभवति । येन च विना यन्न संभवति तत्तस्य कारणम् । तस्मादर्थ एव कारणमिति युक्तं कल्पयितुम् । निरालम्बनता तु नैव संवेद्यते प्रत्यक्षावबोधेन । तस्मादक्षजं ज्ञानं न वासनानिमित्तमित्युक्तम् ।

ननु—स्वप्नोपलब्धं मिथ्येति प्रतिबुद्धस्य ज्ञानमुत्पद्यते । न च मिथ्याभावस्य कारणकल्पना युक्ता ।

मेकान्तेन निश्चीयते—वासनैव निमित्तमिति ? तत्राह—सदृशदर्शनात् सदृशेऽर्थान्तरे स्मृतेरुद्बोधः शुक्तिकारजतादिष्वेव सम्भवति । स्वप्ने पुनः कस्यचिदग्रहणात्स्मृत्युद्बोधो न सम्भवतीत्युक्तम् । वासना तु रजतादिज्ञानेष्वपि सम्भवति । तस्माद्वासनैव निमित्तमिति लब्धी कल्पना । सर्वत्र सम्भवात् । नार्थान्तराश्रयणम्, मव्याप्तेः स्वप्नादिषु । साधिमुपसंहरति—अतः कुड्यादिष्वपि ज्ञानं वासनानिमित्तमेव न कुड्याद्यर्थनिमित्तमिति स्थितिः ।

उच्यते—कार्यसिद्ध्यर्थं हि कारणं कल्प्यते, न पुनः कार्यविनाशयेति सर्वजनसिद्धम् । स्वप्नादिषु च बहिरवभासा ज्ञानातिरिक्ताग्राहिणी संवित् । सा च तादृशी बाह्यमर्थमन्तरेण न सम्भवति । प्रतिभासविरोधात् । येन च विना यन्न भवति तत् तस्य कारणम् । तस्मादर्थेन विनाऽनुपपत्तये एव कारणमिति युक्तं कल्पयितुम् । ननु च स्वप्नादिषु केन प्रत्ययेन निरालम्बनत्वमेव ख्याप्यते ? तत्राह—निरालम्बनता तु नैव संवेद्यते प्रत्यक्षावबोधेन, किन्तु विवेको गृह्यते । यस्मात्स्वप्नेऽर्थ एव कारणं तस्मादक्षजं ज्ञानं न वासनानिमित्तमित्युक्तं भाव्यकारेण ।

ननु च प्रबुद्धस्य स्वप्नोपलब्धं मिथ्येति ज्ञानमुत्पद्यते । न च मिथ्याभावस्य कारणकल्पना युक्ता । अस्यार्थः—स्वप्नादिज्ञानं तावन्मिथ्येति सिद्धम् । तच्च यदि बाह्यालम्बनमेव, ततो मिथ्याभाव एव न घटते । जाग्रतस्सम्यक्प्रत्ययवत् । न चार्थत्वे सत्यपि मिथ्यात्वे कारणमन्यत्कल्पयितुं युक्तम् । तस्मादर्थशून्यैतव मिथ्यात्वमिति ।

ननु चाकारणस्य मिथ्याप्रत्ययस्याप्युत्पादो न घटते । सत्यं न घटते, न त्वगत्यनुगुणं तत् । तदानुगुण्ये हि मिथ्याज्ञानतैव न स्यात् । तस्माद्व्यामोहेतवो मिथ्याप्रत्ययाः । व्यामोहनिबन्धनाश्च सांसारिक्यो वासनाः । अतो वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालमिति तत्त्वविद्धिरुदितम् ।

ननु-परिहृतमेतत्-स्मरामीति ज्ञानशून्यानि स्मृतिज्ञानान्येतानि । ननु-च स्मृतेरुद्बोधकारणाभावाच्चैतत्संभवतीत्युक्तम्, तदमिद्धम्; स्वप्नादावपि हि चिन्ताऽदृष्टादिसंभवात् । स्वप्नेऽपि हि सुखदुःखमनुभूयते । सुखदुःखहेतुश्चादृष्टम् । अतोऽदृष्टहेतुकमेव स्वप्नादिज्ञानम्, किञ्चिच्चिन्तादिहेतुकमित्युपपन्नं शुक्तिकादिज्ञान-

नन्वकारणस्य मिथ्याप्रत्ययस्याप्युत्पादो न घटते। अस्यार्थः—यथा मिथ्यात्वं सत्यर्थं न घटते, तथार्थाभावे ज्ञानोत्पत्तिरपि न घटते । तेन ज्ञानोत्पत्त्यर्थे नार्थोऽप्यङ्गीकार्य इति । सत्यं न घटते, न त्वगत्यनुगुणं तत् । तदानुगुण्ये हि मिथ्याज्ञानतैव न स्यादिति । एतदुक्तं भवति—यद्यपि ज्ञानोत्पादनाय कारणं कल्पनीयम्, तथाप्यर्थ एव न कल्प्यः । किन्तु वासनामात्रम् । तस्माद् व्यामोहेतवो मिथ्याप्रत्ययाः । व्यामोहोऽर्थशून्यत्वं मिथ्याप्रत्ययस्य हेतुः । ननु वासना कथं सम्भवति ? तत्राह—व्यामोहनिबन्धनाश्च सांसारिक्यो वासनाः । एतदुक्तं भवति—वासनानातो व्यामोहो व्यामोहाद्व्यासनेति अनादित्वात् बीजाङ्कुरवददोष इति । अतो वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालमुदितं तत्त्वविद्धिः ।

ननु परिहृतमेतत्स्मरामीति ज्ञानशून्यानि स्मृतिज्ञानान्येतानीति । अनेन सिद्धान्तमुपक्रमते । स्मरामीत्यस्यांशस्य प्रमोषात्प्रत्यक्षव्यवहारप्रवर्त्तक-तया मिथ्यात्वमुपपन्नमर्थालम्बनत्वेऽपि स्वप्नादिज्ञानस्येत्यर्थः ।

ननु च स्मृतेरुद्बोधकारणाभावाच्चैतत् सम्भवतीत्युक्तं, तदसिद्धम्; स्वप्नादावपि हि चिन्ताऽदृष्टादिसंभवात् । चिन्ता च न तदानींतन्येव स्वप्नकारणम्, किन्तु कियत्यपि पुरस्तात्काले निर्वृत्तापि संस्कारमुखेन । तेन जाग्रदशाभाविनी चिन्तापि स्वप्नस्य हेतुः (रित्यर्थः) । अदृष्टं च । कथमदृष्टस्य हेतुत्वम् ? तत्राह—स्वप्नेऽपि हि सुखदुःखमनुभूयते, सुखदुःखहेतुश्चादृष्टमिति । स्वप्नादिज्ञानोत्पादनद्वारेणादृष्टमेव सुखदुःखं जनयत् स्वप्नज्ञानहेतुरित्यर्थः । अतोऽदृष्टहेतुकमेव स्वप्नादिज्ञानमदृष्टस्य हेतोर्गमकम् । स्वप्नादिज्ञानमन्यथाऽसंभवात् किञ्चिच्चिन्तादिहेतुकमित्युपपन्नं शुक्तिकादिज्ञानतुल्यत्वम् । अत्रा-

तुल्यत्वं स्वप्नविज्ञानस्य । तदिदमुक्तम्—(१)“स्तम्भ इति जाग्रतो बुद्धिस्सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्यति” ? कथमनेनेदमुक्तम् ? निश्चितमवच्छिन्नमित्यर्थः । कथमवच्छिन्नोर्थोऽनवच्छिन्नो भवति ? कथं तर्हि प्रबुद्धो मिथ्येति जानाति ? उक्तं स्मरामीति स्मृतिप्रमोषात् (२)प्रत्यक्षसम्मितं तत् । प्रतिबुद्धस्य चापैति प्रत्यक्षाभिमानः । अमुमेवार्थं स्पष्टीकरोति—(३)“अथ प्रतीतिस्तथाभावस्य हेतुः, न शक्यते (४) प्रत्ययादयमन्य इति वदितुम्” । यदि प्रत्ययत्वादिति च । नावगतिं मिथ्येति मन्य-

यमाशयः—यत्र चिन्ता न दृश्यते तत्र स्वप्नज्ञानकार्यबलेनैव कारणकल्पना । यत्र चिन्तादिकमस्ति तत्र तदेव कारणमिति । एतेनेदमपि निराकृतम्—यदाहुः किमिति जाग्रतोऽपि स्वप्नतुल्यविभ्रमा न भवन्तीति । यतः कार्यैकगम्यमदृष्टमेतददृश्यमाने कार्ये नास्त्येवेति । तदिदमुक्तम्—यदिदमस्माभिरुच्यते—अग्रहणात्मकः प्रमोषो मिथ्यात्वहेतुरिति तदेव भाष्यकारेणोक्तं—जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्यतीति भाष्येण । कथमनेनेदमुक्तम् ? इत्थमुक्तम् । निश्चितमवच्छिन्नमित्यर्थः । कथमवच्छिन्नोर्थोऽनवच्छिन्नो भवति ? भाष्यकारो हि सुपरिनिश्चयेन मिथ्यात्वाभावं ब्रुवन्ननिश्चयान्मिथ्यात्वमाह । यदि च प्रमोषादन्यथैव मिथ्यात्वं कथं निश्चयेन मिथ्यात्वम् ? तस्मात्सुपरिनिश्चयेन विपर्ययाभावाभिधानादग्रहणमेव मिथ्यात्वकारणम् । नन्वग्रहणान्मिथ्यात्वे सर्वज्ञानानि मिथ्या स्युः, सर्वात्मनार्थस्य केनचित् ज्ञानेनाग्रहणात् । अनेनाभिप्रायेण पृच्छति—कथं तर्हि प्रबुद्धो मिथ्येति जानातीति । उत्तरम्—उक्तं स्मरामीति स्मृतिप्रमोषात्स्मृतित्वापरामर्शात् प्रत्यक्षसम्मितं तदिति । प्रत्यक्षसाधारणेन रूपेण प्रतिभासमाना प्रत्यक्ष व्यवहारं प्रवर्त्तयतीति व्यवहारविसम्वादादप्रामाण्यम् । कथं तर्हि निश्चयः स्मरणमेतदिति ? अत्राह—प्रतिबुद्धस्य चापैति प्रत्यक्षाभिमानः । इन्द्रियदौर्बल्ये हि निश्चिते प्रत्यक्षतानुपपत्तेः स्मृतित्वनिश्चयः । अमुमेवार्थमग्रहणात्मको भ्रम इति स्पष्टीकरोति—अथ प्रतीतिस्तथा भावस्य हेतुः, न शक्यते प्रत्ययादयमन्य इति वदितुम्, यदि प्रत्ययत्वादिति च । कथमनेन भाष्येणोदं स्पष्टीकृतमित्यत्राह—नावगतिं मिथ्येति मन्यते । अन्यतो हि स्वप्नप्रत्ययस्य

ते । (१) “अन्यतो हि स्वप्नज्ञानस्य मिथ्याभावः” इति प्रमोषनिमित्तां दर्शयति । कुतः ? इन्द्रियदौर्बल्योपन्यासान्निद्राक्रान्तं मे मन इत्यादिना । दौर्बल्यं च कार्याक्षमत्वं न कार्यन्तरोत्पत्तिसमर्थत्वमित्युक्तम् ।

ननु च (२) “शून्य”स्त्विति सैव निरालम्बनतोपन्यस्ता प्रत्ययस्यार्थशून्यतां वदता । निरस्ता च सा शुक्तिकारजतज्ञानतुल्यताभिधानेन । स एवायं निरासः पुनराक्षिप्यते । कया युक्त्या ? संवेद्यविषयत्वात् संविदः । सा चात्मनो बुद्धेर्वा ज्ञान एव वा । स एवास्या विषयो युक्तः । तस्मात्सा संवित् । एवं च स एव संवेद्य इति प्राप्नोति । तस्मान्न विषयान्तरं संवेदयितुं क्षमः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकता विज्ञा-

मिथ्याभाव इति प्रमोषानमित्तां दर्शयति । कुतः प्रमोषनिमित्ततोक्तेयत्राह— इन्द्रियदौर्बल्यं यस्माद्दर्शितं—निद्राऽऽक्रान्तं मे मन—इत्येवमादिभाष्येण, दौर्बल्यं च कार्याक्षमत्वं, न कार्यन्तरोत्पत्तिसामर्थ्यमित्युक्तं वृत्तिकारग्रन्थे । तस्माद्ग्रहणात्मको भ्रमो नार्थशून्यात्मक इति सिद्धम् ।

ननु “शून्य”स्त्विति सैव निरालम्बनतोपन्यस्तेत्यनेनाधिकरणारम्भमाक्षिपति । आक्षेपे च युक्तिर्निरालम्बनता पूर्वं निरस्तैव । शून्यस्त्विति भाष्येणापि सैवोपन्यस्ता । न चैवमाशङ्कनीयं—पूर्वत्र बाह्यालम्बनाभाव आशङ्क्य निरस्तः, सम्प्रति ज्ञानस्याप्यभाव इति माध्यमिकदर्शनमुपन्यस्य निराक्रियत इति । यस्मात्प्रत्ययस्यैवेयमर्थशून्यतोपन्यस्ता, न पुनः प्रत्ययोऽपि नास्तीति । तस्माद्बाह्यालम्बनशून्यतैवेयमुच्यते । सा च निरस्ता । तस्मात्पुनर्निरासायाधिकरणारम्भोऽनर्थक इति । अत्रोत्तरम्—स एवायं निरासः पुनराक्षिप्यत इति । कया युक्त्येत्याक्षेपयुक्तिं पृच्छति—उत्तरम्—संवेद्यविषयत्वात्संविद इति । अस्यार्थः—यत् संवेद्यते प्रतिभास्यते तदेव संविदो विषयः । सा चात्मनो बुद्धेर्वा ज्ञान एव वा सा च संवित् आत्मनो धर्मः, बुद्धेर्वा मनसो वेत्यर्थः । बुद्धिशब्देन मन एवोच्यते । ज्ञान एवावस्थितो ज्ञानधर्मो वेत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—स एवास्या विषयो युक्तः । यत्स्या संवित् सम्बन्धयति । तस्मान्न विषयान्तरमाश्रयात् संवेदयितुं क्षमा संवित् । तथा च सति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकताश्रयभूतस्य ज्ञानस्यात्मनो बुद्धेर्वा प्रतिपत्तव्या । शब्दादीनां प्रतिभासमा-

नस्यात्मनो बुद्धेर्वा प्रतिपत्तव्या । किमर्थज्ञानयोराकारभेदं नोप-
लभामह इति ज्ञानशब्दः प्रदर्शनार्थ एवाभिप्रेतः । न ; संविदाधारे
हि संवेद्ये ज्ञानमेवावशिष्यते । बुद्ध्यात्मनोः शब्दादितुल्यत्वात् । ज्ञा-
नाविनाभूता च संवित् । सुषुप्त्यवस्थायां संविद आत्मनि बुद्धौ
चादर्शनात् । ज्ञानोपसंहृतिर्हि स्वापः । तादिदमालोच्योक्तम्—‘अर्थ-
ज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामह’ इति ।

क पुनरिदं दृष्टम्—विषय एव (हि) संविदा संवेद्यत इति । संवेद्य-

नत्वेन विषयत्वाद्विषयस्य चाश्रयत्वात्, ज्ञानादीनां चाश्रयत्वेन सम्भा-
व्यमानत्वात् । किमर्थज्ञानयोराकारभेद नोपलभामह इत्यत्र भाष्ये ज्ञानशब्दः प्र-
दर्शनार्थ एवाभिप्रेतो बुद्ध्यात्मानावप्युपलक्षयति । नेत्युत्तरम् । नोपलक्षण-
मेतत् ज्ञानमेव । यतः संविदाधारे हि संवेद्ये ज्ञानमेवावशिष्यते । कस्मात् ? बुद्ध्या-
त्मनोः शब्दादितुल्यत्वात् । अस्यार्थः—संविच्चावत्प्रत्यक्षा, तदप्रत्यक्षत्वे सर्वा-
र्थानां दर्शनानुपपत्तेः । तदुक्तम्—

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ।

न च(१)निराकारा प्रत्यक्षा युक्ता । एकश्चायमाकारो गन्धाद्यात्मकः
प्रतीयमानस्य विषयत्वे एकस्यास्संविदो विविको विषयः स्यात् । न
चाश्रयाश्रयिभावादन्यः सम्बन्धोऽस्ति । तस्मादाश्रय एव विषय इति यु-
क्तम् । एवं च सति स एवाश्रय एव संवेद्य(ते) । अतोऽसावाकारः संविद एव ।
सा च संविन्न बुद्धिरूपा नाप्यात्मरूपा, तयोः शब्दादितुल्यत्वात्, संविद्यति-
रेकेणापि भावात् तादात्म्यानुपपत्तेः । ज्ञानात्मकता तु संविदो युक्ता ।
ज्ञानाव्यभिचारित्वात् । तदाह—ज्ञानाविनाभूता च संविदिति । ननु सुषुप्त्यव-
स्थायां ज्ञाने सत्यपि संविन्नास्तीति यो मन्यते तं प्रत्याह—ज्ञानोपसंह-
तिर्हि स्वाप इति । तादिदमालोच्योक्तमर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामह इति ।

अभिप्रायमज्ञानं पृच्छति—क पुनरिदं दृष्टम्—विषय एव संविदा संवेद्यत
इति । यावता संवेद्यतयैव हि संवेद्यतामवगच्छामः, न विषयतया । विषयशब्देना-
श्रय एवाभिप्रेतः कथं पुनरज्ञानाश्रयस्यासम्बन्धस्य संवेद्यत्वम् ?
किमत्र सम्बन्धान्तरेण, संवेद्यतैव हि सम्बन्धः । तथा च सत्यप्याश्र-
यत्वे गुणं प्रति द्रव्यस्य न संवेद्यता । यदि सम्बन्धान्तरापेक्षा, अनव

१. निराकारायाः प्रत्यक्षता इति ख. पु.

( ) कुण्डलान्तर्गतो भागोऽधिकः ख, पुस्तके ।

तथैव हि संवेद्यतामवगच्छामो, न विषयतया । केन चोक्तं न संवेद्य-
तया संवेद्यताऽवगम्यत इति ? किन्तु ! संविदः प्रत्यक्षत्वात्तस्याश्च
ज्ञानात्मकत्वाच्छब्दादिरूपता तस्यैवेति मन्यामहे । को हि नाम
द्वयोः प्रत्यक्षतामव कल्पयति संविदः शब्दादेश्च । तस्मात्संविद्रूपमेवेदं
शब्दादिजातमिति स्थितिः, न बाह्यं किञ्चनास्तीति ।

ननु च—अथार्था संवित् प्राप्नोति । शब्दाद्याकारत्वे हि संविदो
ग्राह्यग्राहकसंवेदनं नोपपद्यते । तस्मात्कल्पना सेति कल्पनीयम् । न
च सर्वलोकावगम्योऽर्थः कल्पनेति युक्तम् । न चार्थान्तरानुसन्धाना-
ननुविद्धं कचित्कल्पनाशब्दाभिलपनीयं लोके दृष्टम् । तस्माद्द्वरमुभयोः
प्रत्यक्षता, न पुनरवगतेरपलापः । संविदेव हि तदा हीयेत । कस्येयं
शब्दादिरूपता ? युक्तं यदि ग्राह्यग्राहकसंवेदनमाकारान्तरेण स्यात् ।
न चाकारान्तरमुपलभामहे । नीलाद्याकारमेव ह्युभयं प्रतिभाति ।
एकाकारं चोभयप्रतिभानं किमन्यदतः प्रतिभानात् । तदिदमुक्तम्—

स्था स्यात् । पूर्वोक्तमभिप्रायं विवृणोति—केन चोक्तमित्यादिना । को हि नाम
द्वयोः प्रत्यक्षतामवकल्पयति—संविदः शब्दादेश्च । तस्मात्संविद्रूपमेवेदं शब्दादिजातमिति
स्थितिः, न बाह्यं किं चनास्तीति ।

ननु चायथार्था संविद्राप्नोति । शब्दाद्याकारत्वे हि संविदो ग्राह्यग्राहकसंवेदनं नोपप-
द्यते । एकत्वात् संविदो ग्राह्यग्राहकत्वं नोपपद्यत इत्यर्थः । तस्मात्कल्पना
सेति कल्पनीयम् । नान्यथोभयप्रतिभासोपपत्तिः । न च सर्वलोकावगम्योऽर्थः
कल्पनेति युक्तं वक्तुम् । बाधकत्वात् कारणादोषाभावाच्च । न चार्थान्त-
रानुसन्धानाननुविद्धं कल्पनाशब्दाभिलपनीयं लोके दृष्टं, यथा—निर्विकल्पकमेव ।
न चार्थान्तरेण योजनाऽस्ति, यथा शुक्तिकारजतादिज्ञाने । तस्माद्द्वरमुभयोः
संविदः शब्दादेश्च प्रत्यक्षता, न पुनरवगतेरपलापः, दृष्टविरोधप्रसङ्गादिति
भावः । संविदेव हि तदा हीयेत । कस्येयं शब्दादिरूपता । अत्र(१) समाधिः—
युक्तं यदि ग्राह्यग्राहकसंवेदनमाकारान्तरेण स्यात् । अस्यार्थः—यदि ग्राह्यस्य
ज्ञानस्य संविदश्चाकारत्रितयमेव भासेत, तदा त्रितयमपि प्रत्यक्षं
स्यात् । न चाकारान्तरमुपलभामहे । नीलाद्याकारमेव ह्युभयं प्रतिभाति । एका-
कारं च यदुभयप्रतिभानं तत् किमन्यदतः प्रतिभानात्, प्रतिभानमात्रमेव

(१) “अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामह” इति । प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरित्येतदुक्तं भवति-प्रत्यक्षा च नः संविदिति । प्रत्यक्षश्चायं नीलाद्याकारः । अतस्तदाकारेयं संविदुभयथा प्रतिभाति । तस्मादर्थशून्येयं संविदिति सिद्धम् । अतस्तत्संप्रयोगात्तत्संप्रत्यय इति प्रलापोऽयम् । किन्निमित्तं पुनरुभयथा प्रतिभानम्? आकारभेदं नोपलभामह इति प्रत्युक्तम् । प्रतिभानकारणं तु प्रतिभानदर्श-

भवेदित्यर्थः । तदिदमुक्तमर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामह इति । प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरिति । मीमांसकस्य बुद्धेरनुमेयत्वादसिद्धमेवेति मत्वाऽन्यथा व्याचष्टे—प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरित्येतदुक्तं भवति—प्रत्यक्षा च नस्संविदिति ।

यदा प्रत्यक्षा संवित् तदा निराकारायाः प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेर्नीलाद्याकारोऽपि तस्या एवेति । तदाह—प्रत्यक्षश्चायमित्यादि । शेषं सुगमम् । तस्मादर्थशून्यः प्रत्ययः । अत्रार्थं पूर्वपक्षसंक्षेपः—संवित्तावत्प्रत्यक्षा । तत्र यदि ज्ञानमपरमर्थश्चापरोऽभ्युपगम्येत तदात्र त्रयाणामाकारास्त्रयो भवेयुः । एकश्चायमाकारो नीलादिः प्रथमे । स चेदर्थस्य ज्ञानस्य वा (२) आस्थीयेत, तदा निराकारा संविदप्रत्यक्षा स्यात् । तदप्रत्यक्षत्वे चार्थो ज्ञानं च द्वयमसंवेद्यमापद्येत । संविदि चेदयमाकारो निवेशितः, अपह्नुते तर्हि भवेतामर्थज्ञाने । तयोराकारविरहे संवेद्यत्वानुपपत्तेः, असंवेद्यस्य च दुरभ्युपगमा सत्तेति ।

यत्पुनः कीर्त्तिनोदितम्—यदि नीलाद्याकारा संविन्नाभ्युपेयेत तदा प्रतिकर्मविभागो न स्यात् । न हि निराकारं संवित्तिमात्रं नीलसंविदिति शक्यावगमम् । तदुक्तं—न हि संवित्सिक्तसत्तयैव तद्वेदना युक्ता, तस्या स्सर्वत्राविशेषादविशेषप्रसङ्गात् । तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटयेदिति । साकारा चेत् संवित्, ऊरीकृतोऽर्थः । इदानीं तदतिरेकी विद्यत इति गलितसारेयं कथा । तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । आकारवैचित्र्यं तत् संविदामन्यथाऽनुपपद्यमानं प्रमाणविशेषादप्रमाणमिति (३) कल्पितम् । न समनन्तरप्रत्ययप्रभावादपि तदुपपत्तेः । तदुक्तम्—

नियमं यदि च ब्रूयात्प्रत्ययात्समनन्तरादिति ।

दृष्टश्चायं समनन्तरप्रत्ययस्य महिमा स्वप्नादिषु बाह्यार्थविरहेऽपि

नादेवास्तीत्यवगन्तव्यम् । सा चेयं वासवाऽनादिकालीनेत्युक्तं शून्यवादिभिः ।

विविधाकारसंवेदनोदयादिषु विवादात् ।

तथा यदपरं कीर्तिनाऽभिहितम्—यदि संविदो नीलादिकं भिद्येत तदा किमिति संविदं विनापि नावभासते ? । न हि भिन्नयोर्घटपटयोस्सहोपलम्भो नियतः कदाचिदसहाप्युपलम्भो भवेत् । न हि संविदं विना कस्यां चिद्विशयार्थः प्रकाशते । तस्मादर्थतद्विद्योरभेद इति । तदुक्तम्—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विद्योः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्भये ॥ इति ॥

तथा संविदतिरेकी प्रकाश इति नोपपद्यते, जडस्य प्रकाशयोगादिति । ततः किमिति नोपन्यस्तम् ? किमत्र पृच्छ्यते ? अनुपन्यसनीयमेवेदं, पूर्वपक्षानर्हात् । तथा हि—प्रतिकर्मविभागो विनाऽप्यर्थाकारतां घटत एव । विशिष्टार्थसम्बन्धित्वेनैव फलभूतायाः संविदो निराकाराया अपि स्फुरणात् व्यतिरिक्त एवार्थः संविदो विशेषमावहतीति (१) सर्वस्य संवेद्यम् । किञ्च यदि यदाकार यतश्च संवेदनमुत्पद्यते तदालम्बनम्, तर्हि धारावाहिकविज्ञानानां पूर्वं पूर्वमालम्बनमुत्तरोत्तरस्य स्यात्, उत्पादकत्वात्स्वरूपत्वाच्च । तदुक्तं कीर्तिनैव—

“तत्सारूप्यतदुत्पत्ती यदि संवेद्यलक्षणम् ।

संवेद्यस्यासमानार्थविज्ञानं समनन्तरमिति” ॥

तथा—

“सहोपलम्भनियमोऽपि विचारणीय एव । किं संवित्संवेद्यं च सहोपलभ्यते यतः तस्मादभेद इति । तदिदमसिद्धम् । न हि संविदोऽर्थस्य वाऽपर उपलम्भोऽस्ति । अथार्थस्य सहोपलम्भो या संविदसंविदोऽपि नापर उपलम्भोऽस्ति, स्वयमुपलम्भरूपत्वात् । अतोऽर्थस्य संविदस्स सहोपलम्भो भेदेऽनुपपद्यमानोऽभेदं साधयतीति । तदपि नोपपद्यते, भेदेऽप्युपपत्तेः । भिन्नस्यापि हि नीलादेः सम्बन्धिनी संवित्स्वयं प्रकाशरूपत्वाच्च प्रकाशान्तरमपेक्षतेति काऽनुपपत्तिः ? अतोऽयमहेतुः ।

यच्चेदमुच्यते—यदि भिन्नोऽर्थः तदा संविदं विनापि किमिति न

उच्यते—उभयत्र प्रतिभानं नीलपीतादावसिद्धम् । ग्राह्यतयैव तत्प्रतिभाति, न ग्राहकतया । किन्तु ग्राहकं ग्राहकमित्येव मनुते, न नीलं पीतमिति वा । तदिदमुक्तं—(१)“स हि बहिर्देशस-

भासत इति । तदिदं बालजल्पितमिव प्रतिभाति । किमिदं संविद्व्यति-
रिक्तं भासमानं नाम ? यदसत्यां संविदि किमिति न भवतीति परं
प्रत्याशङ्क्यते । संविदेव भासनं, तां च विना भासमानं नास्त्येव । न हि
संविदोऽपरा संविदस्तीति । तथा जडस्यापि सम्बन्धिनी संविद-
विरुद्धा । न चाजडस्य संविदपेक्षत्वमस्ति । तस्मादतिपेलवमिदं सक-
लमेव कीर्त्तिना भाषितमिति नोपन्यस्तं टीकाकारेणेत्यनवद्यम् ।

उच्यते—उभयत्र प्रतिभानमित्यादिना सिद्धान्तमुपक्रमते । तत्र चायमाशयः—
संविदर्थश्च द्वयं तावत्प्रत्यक्षं न तु ज्ञानम् । तत्र यद्यप्येक आकारः प्र-
तिभाति तथापि न संविदद्वैतम् । (२)अर्थस्य संवित्तेर्भेदेनावभासनात् ।
न च भेदो मिथ्येति युक्तम् । बाधकारणदोषाभावेऽपि मिथ्यात्वेऽभ्युप-
गम्यमानेऽतिप्रसङ्गदोष(३)समासात् । न च वाच्यं—नीलद्याकाराति-
रेकिणी निराकारा संवित् कथमध्यक्षेति । तस्याः फलमात्ररूपत्वात् ।
न फलस्य रूपान्तरापेक्षा । अपेक्षायां फलत्वानुपपत्तेः । कथमिदानीं
ज्ञानसिद्धिः ? उच्यते—फलभूतायाः संविदः कार्यरूपत्वात् कार्यस्य
च कारणमन्तरेणानुपपत्तेर्नित्यकार्योदयापस्या चात्मानः स्थिरस्य
कारणत्वे निरस्ते(४)कदाचित्कं ज्ञानमनुमीयते ।

ननु—किं रूपं तदनुमीयताम् ? तत्र नीलादिकमेव तदीयं रूपं
भविष्यतीति तदतिरेकिणोऽपरस्याभावात् । अविशेषज्ञस्य चोद्यमेतत् ।
न ह्यनुमेयानां रूपान्तरोपलब्धिरस्ति । सन्मात्रग्राह्यनुमानम् ।
तस्मादर्थालम्बनता सिद्धा प्रत्ययानामिति । उभयत्र प्रतिभानं ग्राह्यग्रा-
हकाकारप्रतिभानं नीलपीतादावसिद्धम् । यदि पुनर्नीलादिकं ग्राहकात्मकं
ज्ञानरूपं प्रतीयेत तदा विज्ञानविषयापि प्रत्यक्षा संवित् तदा विज्ञानमेव
नीलात्मकं स्यात् । न त्वेतदस्ति । ग्राह्यतयैव नीलादिकं प्रतिभाति, न ग्राहकतया
ज्ञानरूपतया । ननु—यदि ग्राहकं नीलादिरूपं न भवति किंरूपं तदित्य-
ब्राह्म—किन्तु ग्राहकमित्येव मनुते युक्त्या कल्पयति । युक्त्या कल्पनं मननं,
ग्राहकैकरूपं ज्ञानमनुमीयत इत्यर्थः । तदिदमुक्तमर्थज्ञानयोरन्यत्वं—स हि

म्बद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यत"इति । "अर्थविषया हि प्रत्यक्षा बुद्धिः न(?) बुद्धिविषये"ति ग्राह्यतयैव रूपप्रतिभानं दर्शयति । ग्राहकप्रतिभानं तु न रूपविषयम् , किं तर्हि ? ज्ञानविषयम् ।

ननु च रूपान्तरमेव(रेणैव)नोपपद्यत इत्युक्तम् । कथमत्र विषयान्तरोपन्यासः ? न हि, प्रत्यक्षवादिन एष दोषः । आनुमानिकज्ञानवादिनस्तु नायं पर्यनुयोगः । नाप्यनुमानाद्रूपग्रहणं, सन्मात्रग्राह्यनुमानं भवति ।

ननु च संवित्प्रत्यक्षेत्युक्तम् । अन्या च संवित् अन्यत्संवेद्यम् । द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वे रूपद्वयोपलब्ध्या भवितव्यम् । न चासावस्ति । तस्मात्स एवायं विषयापलापो न्याय्यतां प्रतिपद्यते । अविवेकोऽयमायुष्मतः । न हि फले रूपान्तरतेष्यते । रूपान्तरसंवित्तौ हि फलद्र-

बहिर्देशसम्बद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति । कथं पुनरन्यत्वम् ? तत्राह—अर्थविषया हि प्रत्यक्षा बुद्धिर्न बुद्धिविषयेति ग्राह्यतयैव रूपप्रतिभानं दर्शयति । न च ज्ञानमप्यनुमीयमानं नीलादिरूपमनुमीयते तदाह—ग्राहकप्रतिभानं तु न रूपविषयं, किं तर्हि ? ज्ञानविषयम् ।

ननु च रूपान्तरमेव(२)नोपपद्यते इत्युक्तम् । तेन नीलादिरूपमेव ज्ञानं बलादापद्यत इति कथमत्र विषयान्तरोपन्यासः ? नीलादिप्रतिभानं ग्राह्यविषयम्, ग्राहकप्रतिभानं तु ज्ञानविषयमिति विषयान्तरोपन्यासो न घटते । (३)उभयप्रत्यक्षवादिनो ह्ययं दोष इति पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

ननु च संवित्प्रत्यक्षेत्युक्तम् । ततः किमित्यत्राह—अन्या च संविदन्यत्संवेद्यमिति भवान् मन्यते । तथापि किमित्यत्राह—द्वयोश्च संवित्संवेद्ययोः प्रत्यक्षत्वे रूपद्वयोपलब्ध्या भवितव्यम्, न चासौ रूपद्वयोपलब्धिर्वास्ति । तस्मात्स एवायं विषयापलापो न्याय्यता(४)मापद्यत इति । अस्यार्थः—पुनरपि सिद्धमद्वैतं ज्ञानस्यापि तदानीं संविदतिरिक्तस्यानुपपत्तेः । सर्वसंविदां स्वात्ममात्रपर्यवसायिनीनां विषयान्तरसिद्धावव्यापारात् संविदायत्तत्वाच्च सर्वसिद्धीनामिति । अविवेकोऽयमायुष्मतः । न हि फले रूपान्तरतेष्यते । तेन नीरूपा संवित्प्रत्यक्षेत्यर्थः । कस्मात्पुना रूपान्तरं नेष्यते ? तत्राह—

१. न बुध्यन्तरविषया इति मुद्रितभाष्यपुस्तकपाठः ।

२. नोपलभ्यते, इति ख० पु० पा० ३. उभयं प्रत्यक्षं" इति, क० पु०

४. प्रतिपद्यत इति मूलपुस्तके पा०

यापत्तिः । एकसंवेद्यविषयैव ह्येका संवित् । न सा वेद्यद्वयविषया । किमसंवेद्यैव संवित् ? न ब्रूमो न संवेद्या संविदिति । संविच्चयैव हि संवित्संवेद्या न संवेद्यतया ।

केयं वाचोयुक्तिः संवेद्या न संवेद्येति ? इयमियं वाचोयुक्तिः । नास्याः कर्मभावो विद्यते इत्यर्थः । कर्म च संवेद्याभिधेयं न संवित् । तस्मान्न पृथक् संवेद्यतया ग्रहीतुं शक्यते । न चासंवेद्यैव संवित् । तन्मूलत्वात्सर्वभावानां संवेद्यभावस्य । किं तर्ह्यत्रानुमानिकम् ? फलमेव हि प्रमाणमिति प्रमाणविदो मन्यन्ते । किमिति मन्यन्ते न पुनः फलमेवेति स्थितोऽभिप्रायः ।

रूपान्तरसंवित्तौ हि फलद्वयापत्तिः स्यात् । नीलादेः संवेद्यस्यैकं तावत्फलम् । तथा संविदोऽपि यद्यपरं फलातिरेकि रूपान्तरं स्यात् तदा फलान्तरं भवेत् । न चैतदस्ति, एकसंवेद्यविषयैव ह्येका सवित्र सा वेद्यद्वयविषया । किमसंवेद्यैव संविदिति—यद्येकमेव नीलादिकं संवेद्यं एवं तर्हि किमसंवेद्यैव संवित् । तथा च सति कथं शशविषाणवदेवासंवेद्यायाः सत्ताभ्युपगम इति हृदि स्थितम् । न ब्रूमो न संवित् संवेद्येति संवित्तयैव हि संवित्संवेद्या न संवेद्यतया ।

केयं वाचोयुक्तिः ? संवेद्या न संवेद्येति । इयमियं वाचोयुक्तिः—नास्याः कर्मभावो विद्यत इति । कर्म च संवेद्याभिधेयं न संवित्, स्वयं प्रकाशरूपत्वात् संविदो न पराधीनप्रकाश इति न कर्मता । न च प्रकाशाभावः । प्रकाशमानं चास्तीत्युच्यते, न पुनः कर्मतैव विवक्षिता । प्रत्यक्षशब्दोऽपि संविदामपरोक्षतया, न पुनरिन्द्रियज्ञानवेद्यतयैवेति मन्तव्यम् । न चासंवेद्यैव संविदिति । न चाप्रकाशरूपेत्यर्थः । तन्मूलत्वात्संवेद्यभावस्य सर्वभावनाम् । न हि संवित्तावप्रकाशमानायां(१)संविदितमिदमिति भवतीति । किं तर्ह्यत्रानुमानिकमिति । यदि संवित् प्रत्यक्षा । किमपरमनुमेयम् ? न च वाच्यं फलभूता संवित् तत्र कारणं प्रमाणरूपं फलजनकत्व(२)मुन्नेयमिति । फलमेव हि यस्मात्प्रमाणमिति प्रमाणविदो मन्यन्ते । किमिति मन्यन्ते ? । न पुनः फलमेवेति स्थितोऽभिप्रायः । एकस्मिन् वस्तुनि किमिति विभाग आश्रित इत्यर्थः । उत्तरम्—एवं हि लौकिको व्यवहारः इति । तेन लौकिकव्यवहारानुसारित्वाद्बुभय-

एवं हि लौकिको व्यवहारः । किमिदं लौकिको व्यवहार इति ।
आकारद्वयं हि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । सिद्धं तर्ह्यर्थद्वयम् ।
विज्ञानस्यासंबेद्यत्वात्, अर्थस्य च संबेद्यत्वात् ।

किमसम्बेद्यमेव विज्ञानम् ? बाढमसम्बेद्यम्, न त्वप्रमेयम् ।
कः पुनः प्रमेयसम्बेद्ययोर्विशेषः ? यत्र हि विषयस्य स्वरूपं परि-
च्छिद्यते तत्सम्बेद्यमित्युच्यते । अतस्सम्बेदनं प्रत्यक्षमिति प्रमा-
णविदः । असम्बेदना च प्रमितिज्ञाने आकारान्तराग्रहणात् ।
तस्मात् ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युक्तम् । क्षणिकत्वच्चास्य प्रत्यक्षता न सं-

मङ्गीक्रियते इति । प्रत्युत्तरम्—किमिदं लौकिको व्यवहार इति । प्रतिवच-
नमिदम्—आकारद्वयं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—लौकिकाः
कार्यकारणरूपेणाकारद्वयं प्रतिपद्यन्ते, न पुनरेकतां कार्यकारणयोर्मन्यन्ते
इति । (१)अस्योपरि ब्रूते—सिद्धं तर्ह्यर्थद्वयं संविद्व्यतिरिक्तम् । एक
स्तावदर्थो ज्ञानरूपः, अपरश्च नीलादिरूपः । कथं पुनरर्थस्य ज्ञानस्य च
भेदः ? तत्राह—विज्ञानस्यासम्बेद्यत्वादर्थस्य च सम्बेद्यत्वादिति । एतदुक्तं भवति—
प्रत्यक्षोऽर्थः, अनुमेयं ज्ञानम् । तेन तयोर्भेद इति ।

सम्बेद्यशब्दस्यार्थं विवेकेनाजानन् पृच्छति—किमसम्बेद्यमेव विज्ञान-
मिति । प्रमेयं सम्बेद्यं चैकं मन्यमानो ब्रवीति—बाढमसम्बेद्यं, न त्वप्रमेयम् ।
कः पुनः प्रमेयसम्बेद्ययोर्विशेषः ? यत्र हि विषयस्य स्वरूपं परिच्छिद्यते
तत्सम्बेद्यमित्युच्यते । अतः सम्बेदनं प्रत्यक्षमिति प्रमाणविदः । यतो यत्र स्वरूपं
परिच्छिद्यते तत्सम्बेद्यमित्युच्यते, ततः स्वरूपपरिच्छेदः सम्बेदन-
मुच्यते । अतः स्वस्य प्रतिपत्तुः सम्बेदनं प्रत्यक्षमित्युच्यते । स्वरूप-
ग्रहणं हि प्रत्यक्षं विहायान्यदतो नास्तीति स्वरूपग्रहणं प्रत्यक्षम् । स्व-
रूपग्रहणं च सम्बेदनम् । अतस्सिद्धं सम्बेदनं प्रत्यक्षमिति । ज्ञानस्ये-
दानीं प्रमेयतामसम्बेद्यतां चाह—असंबेदना च प्रमितिज्ञाने आकारान्तराग्रहणात् ।
स्वरूपाग्रहणात् ज्ञानमप्रत्यक्षं अनुमेयत्वाच्च प्रमेयमिति । तस्मात् स्वरूपा-
ग्रहणात् ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युक्तम् । क्षणिकत्वाच्चास्य प्रत्यक्षता न सम्भवति, प्रमाणफलयो-
रसाम्प्रतत्वात् । अस्यार्थः—ज्ञानं तावत्स्वरूपसमञ्जसम् । तेन (२)ज्ञानं ज्ञानान्तरो-
दयकाले विनष्टं न प्रत्यक्षम्, अविद्यमानत्वात् । विद्यमानविषयं च प्रत्य-
क्षम् । न चाविद्यमानविषयमपि प्रत्यक्षमस्ति जात्यादिष्विति शङ्कनी

भवति । प्रमाणफलयोसांप्रतत्वात् । तदिदमाह-(१)“क्षणिका हि सा न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यत” इति

अथायमभिप्रायः—स्वयं प्रमाणरूपत्वात् न प्रमाणान्तरमपेक्षते ज्ञानमिति । तदुक्तं—(२)“उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यद्युच्येते”ति । सत्यं प्रमाणं प्रमाणान्तरं नापेक्षते प्रमितौ । न च वयं प्रमाणतयैव विजानीमः, तद्धेतुत्वाद्विज्ञानस्य । न च तदवस्थं ज्ञानं ज्ञेयतया (तदा) ज्ञानान्तरस्यापि वदामः । किन्तु तदवस्था तावदस्तीत्यनुमानस्य विषयः । न ह्यसत्यामवस्थायामवस्थावतोऽस्तित्वं शक्यते ज्ञातुम् । तदिदमुक्तम्—(३)“न ह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद्बुद्धिसुपलभते, ज्ञाते चानुमानादवगच्छति । तत्र यौगपद्यमनुपपन्न”मिति ।

ननु च ज्ञातमिति प्रमेयमनुस्मरन्ति प्रमाणविदः । सखं ज्ञातं यम् । प्रमाणफलयो(४)रसम्प्रवृत्तत्वादित्युक्तं वृत्तिकारग्रन्थे । तदिदमाह भाष्यकारः—क्षणिका हि सा न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यत इति ।

अथायमभिप्रायः—स्वयं प्रमाणरूपत्वान्न प्रमाणान्तरमपेक्षते ज्ञानमिति । न कारककारकान्तरमपेक्षते, न(५)वृद्धकाहरणे घटो घटान्तरमपेक्षते । तदुक्तं—उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यद्युच्येतेति । सत्यं प्रमाणं प्रमाणान्तरं नापेक्षते (६)प्रमितार्थपरिच्छेदे । किन्तु स्वरूपपरिच्छेदे प्रमाणमपि प्रमाणान्तरमपेक्षत एव । न च वयमिति परिहारान्तरम् । यदि हि प्रमितिकारणतयैव प्रमाणं विजानीमः तदा यावत् विज्ञानं विज्ञानान्तरं नापेक्षेत । न चैवम्, तद्धेतुत्वात्, प्रतिपत्तिहेतुत्वाद्विज्ञानस्य । हेतोश्च बीजादेः जायमानस्य ज्ञानापेक्षा दृष्टेव । न च तदवस्थं ज्ञानं ज्ञेयतया ज्ञानान्तरस्यापि वदामः । न च कार्यजननावस्थं ज्ञानं ज्ञानेन ज्ञायते, किन्त्वतिवृत्तजनकभावम्, किन्तु तदवस्था तावदस्तीत्यनुमानस्य विषयः । कस्मात्पुनस्तदवस्थं न ज्ञायते इत्याह—न ह्यसत्यामवस्थायामवस्थावतोऽस्तित्वं शक्यते ज्ञातुम् । अतिक्रान्तत्वादवस्थायाः । तदिदमुक्तम्—न ह्यज्ञात इत्यादि ।

ननु च ज्ञातमिति प्रमेयमनुस्मरन्ति प्रमाणविदः । अस्यार्थः—ज्ञातमिति स्मर-

१. शा. भा. पृ. ७. पं. २३.

२. शा. भा. पृ. ७. पं. २४.

३. शा. भा. पृ. ७. पं. २५.

४. असाम्प्रतत्वात् इति. ख. पु. ।

५. वृद्धकाहरण इति क. पु. ।

६. प्रतिपत्तौ इति ख. पु. ।

स्मरन्ति, न तु ज्ञातमिति । तदुक्तं (१) “सत्यं पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, न तु पूर्वं ज्ञायते” इति । ननु चेदं लोकविरुद्धम्—ज्ञातो ह्यर्थ इति (स्मरणं) व्यपदिशन्ति, न घटोऽयमिति । सत्यं विरुद्धं यदि सर्वदैव व्यपदेशः स्यात् । (२) “भवति हि कदाचिदेतत् यत् ज्ञातोऽर्थस्सन्नज्ञात इत्युच्यते” । यत्र हि ज्ञात इति स्मृतिः सा प्रमाणद्वयव्यापारजातत्वात् । तस्मात् विवेकशून्यमिदं वचः—स्मृतेरुत्तरकालं चेति ।

किञ्च उभयोः प्रत्यक्षत्वेऽर्थेन ज्ञानस्य व्यपदेशो नोपपद्यते रूपस्पर्शयोरिव । न चार्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धेरूपोपलम्भनम् । तस्मान्न बुद्धिविषयं प्रत्यक्षम् । अर्थविषयं हि तत् । अतस्सिद्धमानुषमज्ञाते ज्ञाने नोपपद्यते । तेन ज्ञानं प्रत्यक्षम् । सत्यं ज्ञातं स्मरन्ति, न तु ज्ञातमिति, ज्ञातं प्रमेयं स्वरूपेण स्मरन्ति, न पुनर्ज्ञानविशिष्टम् । तदुक्तं—सत्यं पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते न तु पूर्वं ज्ञायते इति भाष्येण । अत्राह—ननु चेदं लोकविरुद्धं ज्ञातो ह्यर्थ इति व्यपदिशन्ति, न घटोऽयमिति । ज्ञात इति व्यपदेशो ज्ञानविशिष्टोऽवकल्पते । सत्यं विरुध्यते यदि सर्वदैवायं व्यपदेशः स्यात् । भवति हि कदाचिद्यत् ज्ञातोऽर्थः (३) सन्नज्ञात इति । अत्र चेदमभिप्रेतम्—यदि प्रत्यक्षं ज्ञानं स्यात् तदा सर्वदैव ज्ञातत्वात् ज्ञानस्य ज्ञात इत्येव व्यपदेशः स्यात् । आनुमानिकत्वे तु ज्ञानस्य कदाचिल्लिङ्गानुसन्धानात् तदज्ञात्वा भवेद्व्यपदेशः । कदाचिल्लिङ्गानुसन्धानात् ज्ञानं ज्ञात्वा भवेद्व्यपदेश इत्युपपन्नम् । तदाह—यत्र हि ज्ञात इति स्मृतिः सा प्रत्यक्षानुमानप्रमाणद्वयव्यापारजा । तस्माद्विवेकशून्यं वचो (४) दिग्नागस्य—

स्मृतेरुत्तरकालं च न ह्यसावविभावित इति ।

किं च उभयोरर्थज्ञानयोः प्रत्यक्षत्वेऽर्थेन ज्ञानस्य व्यपदेशो घटज्ञानमित्यादिको नोपपद्यते रूपस्पर्शयोरिव । न हि रूपव्यपदेशेन स्पर्शः प्रतीयते । न चार्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धेरूपोपलम्भनम् । तस्मान्न बुद्धिविषयं प्रत्यक्षम्, अर्थविषयं हि तदिति । अतः सिद्धमानुमानिकत्वं बुद्धेः फलतः सम्बिद्भूपात्कादाचित्कस्य कारणं विनाऽनुपपद्यमानात् । काममेकरूपत्वं इत्यादि भाष्यम् । तत्रेदमुपपा-

१. शा. भा. पृ. ७. पं. २८. २. शा. भा. पृ. ९. पं. २९.

३. सन्न ज्ञायते इति ख. पु. ।

४. दिग्नागोऽयं बौद्धसमयाचार्यो महापण्डित आसीत् । तस्य च समयः ३४५-४२५ ईसवीयः ।

मानिकत्वं बुद्धेः फलतः । यश्चासाविवेकः फलप्रमेययोः प्रमाणा-
न्तराभावादतद्विषयो युक्तः । अतः प्रमाणापलाप एव न्याय्यो,
न प्रमेयापलापः । (१)“अतः काममेकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावो
न त्वर्थस्य प्रत्यक्षस्य सतः” । न चैकरूप्यम् । निराकारामेव हि
बुद्धिमनुमिमीमहे । साकारं चार्थं प्रत्यक्षमवगच्छामः । तस्मादर्थाल-
म्बनः प्रत्ययः ।

किं पुनः कारणं तुल्ये फलापलापे प्रमाणस्यैवापलापो न
त्वर्थस्य प्रमेयस्य ? उभयोः फलायत्तत्वात् । मैवम् ; उत्पत्तौ ह्युभयोः
फलायत्तता, न पुनः प्रमितौ । कस्योत्पत्तौ ? ज्ञापके हि फले प्रमेयमेव
ज्ञेयम्, नोत्पाद्यम् । प्रमाणायत्ता च प्रमितिरिति उत्पत्तावित्यसम्ब-
द्धम् । प्रमितौ हि क्रियाकारकत्वमङ्गीकृत्योत्पत्तिरुक्ता, नावगम्य-

दयति—एकरूपत्व इति । किमर्थमिदमुक्तम् । एवमर्थम्—यश्चायमविवेकः फल
प्रमेययोः प्रमाणान्तराभावात् अतद्विषयो युक्तः । एकसंवित्संबन्धत्वात् घटा-
देर्घटादिसंविदश्च परस्परं विवेको न गृह्यते । तेन संविदो घटादिव्यति-
रिक्ताया एवा(२)पलापो युक्तः । अतः प्रमाणापलाप एव न्याय्यः अनुमानग-
म्यत्वात्तस्य फलाभावेऽनुमानानुपपत्तेः । अतः काममेकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावो न
त्वर्थस्य प्रत्यक्षस्येति ।

किं पुनः कारणं तुल्ये फलापलापे प्रमाणस्यैवापलापो न प्रमेयस्य ? उभयोः प्रमा-
णप्रमेययोः फलायत्तत्वात् प्रमितिनिबन्धनत्वात् । मैवम् ; उत्पत्तौ ह्युभयोः
फलायत्तत्वं, न पुनः प्रमितौ । प्रमाणप्रमेययोः करणकर्मकारकयोः फलो-
त्पत्तिनिबन्धना कारकत्वोत्पत्तिः । प्रमितिस्तु प्रमेयस्य प्रत्यक्षतः फल-
निरपेक्षा । प्रमाणस्य चानुमानिकत्वात् फलायत्तैवेति । इममर्थमजा-
नन् पृच्छति—कस्योत्पत्तौ ? ज्ञापके हि फले ज्ञेयं प्रमेयमेव नोत्पाद्यम् । फलेन ज्ञा-
पकेन ज्ञेयं प्रतीयते एव परं, नोत्पद्यते । ज्ञाने तु विपर्ययोऽपीति
यावत् । प्रमाणायत्ता च प्रमितिः प्रमाणोत्पाद्यमेव हि फलमित्युत्पत्तावित्य-
सम्बद्धम् । उत्पत्ताबुभयोस्तदायत्तत्वमित्यसम्बद्धमित्यर्थः । प्रमितौ हि
क्रियाकारकत्वमङ्गीकृत्योत्पत्तिरुक्ता । प्रमित्यायत्ता प्रमाणप्रमेययोः कार-
कत्वोत्पत्तिरित्यर्थः । नावगम्यमानता(३)माश्रित्योत्पत्तिरुक्ता । नावग-

मानताम् । ज्ञाने त्ववगम्यमानतापि फलायत्तैवेति युक्तम् ।

किञ्च ज्ञानमात्रवादे हि ज्ञानवासनयोरेव जन्यजनकभावो न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण । अतस्तन्तुज्ञानोत्पादेऽपि पटज्ञानोत्पादो नोपपद्यते । (१) “दृष्टश्च नियतनिमित्तस्तन्तुष्वेवोपादीयमानेषु पटप्रत्ययः । इतरथा (हि) तन्तूपादाने ऽपि कदाचिद्धट-बुद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यात्” । तस्मान्न वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालम् । किन्तर्हि ? अर्थनिबन्धनमिति स्थितम् । अत उपपन्नं प्रमाणलक्षणाभिधानम् ॥

(२) “अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे ऽसंनिकष्टेऽर्थे बुद्धिः” इति । ज्ञातसम्बन्धस्येत्युच्यते । कस्य ज्ञात-सम्बन्धस्य ? नन्वेकदेशस्य । नैतदुपपद्यते । दर्शनोपसर्जनत्वादेक-

तिरुत्पत्तिशब्देनोक्ता । यदि तथोच्यते तदा प्रमेयस्य तदायत्तता न स्यात्, फलानुमेयत्वात्प्रमेयस्य । ज्ञाने त्ववगम्यमानतापि फलायत्तैवेति युक्त-मुक्तम् । अनुमेयत्वात् ज्ञानस्य फलायत्ता प्रमितिः । तेन फलापलापः प्रमाणापलाप एवापद्यते नार्थापलापः । अपि च नियतनिमित्तक इत्यादिभाष्यम् । तदयुक्तम्, ज्ञानमात्रवादेऽप्यर्थयोरिव ज्ञानयोरपि प्रतिनियतः कार्यकारणभावो भविष्यतीति ।

अत्रोनरं लिखाति—किं च ज्ञानमात्रवादे हि ज्ञानवासनयोरेव जन्यजनकभावः, न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण । अतस्तन्तुज्ञानोत्पादेऽपि पटज्ञानोत्पादो नोपपद्यते । दृष्टश्च नियतनिमित्तकस्तन्तुष्वेवोपादीयमानेषु पटप्रत्ययः । इतरथा तन्तूपादानेऽपि कदाचित् घट-बुद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यात् । वासनोद्बोधस्यानियतनिमित्तत्वात् । तस्मान्न वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालं, किं तर्हि अर्थनिबन्धनमिति स्थितम् । अत उपपन्नं बहिरर्थस्य सद्भावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य सम्भवात् प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य लक्षणमिति ।

अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसंनिकष्टेऽर्थे बुद्धिरित्यनुमानलक्षण-मनुवदति व्याख्यातुम् । ज्ञातसम्बन्धस्येत्युच्यते कस्य ज्ञातसम्बन्धस्य ? । अस्यार्थः—ज्ञातसम्बन्धशब्देन कस्य निर्देश इति पृच्छति । नन्वेकदेशस्येत्युत्तरम् । एकदेशस्य ज्ञातसम्बन्धस्य दर्शनादित्यर्थः । नैतदुपपद्यते । दर्शनोपसर्जन-

देशस्य । न ह्युपसर्जनं पदं पदान्तरेण सम्बध्यते राजपुरुषवत् । न हि पुरुषसमुदाययोरनुपादानादेवासम्बन्धः । तस्मान्न विद्मः कस्य ज्ञातसम्बन्धस्येति । उच्यते—सम्बन्धापरिज्ञाननिबन्धनोऽयं व्यामोहः । कः पुनरसौ सम्बन्धः ? अयमसौ । अनुमानमेकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः । कस्यैकदेशस्य दर्शनात् ? ज्ञातसम्बन्धस्य ।

नन्वस्मिन्नपि सम्बन्ध एकदेशस्योपसर्जनता तदवस्थैव । उप-

त्वादिकदेशस्य । ज्ञातसम्बन्धशब्देन दर्शनं प्रत्युपसर्जनीभूत एकदेशो विशेषः षट् न शक्यते । कुतः ? । न ह्युपसर्जनं पदं पदान्तरेण सम्बध्यते राजपुरुषवत् । यथा राजपुरुषे राज्ञः पुरुषोपसर्जनीभूतस्य पदान्तरेण विशेषणं न भवति । न हि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति । न हि पुरुषसमुदाययोरनुपादानादेवासम्बन्धः । अथोच्यते मा भूदेकदेशस्य ज्ञातसम्बन्धशब्देन निर्देशः । ज्ञातः सम्बन्धो येन स ज्ञातसम्बन्धः पुरुषो विशेष्यताम् । ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति समुदायैकदेशयोर्वा लिङ्ग लिङ्गिनोर्विशेष्यताम् । तत्रैवं सम्बन्धो भवति—ज्ञातसम्बन्धस्य पुरुषस्य बुद्धिरिति । न च तत्रानुपात्तान्यपदार्थादोषः । बुद्धिसम्बन्धेनैव बोद्धुरुपस्थानात् । तथा ज्ञातसम्बन्धस्य समुदायस्यैकदेशदर्शनात्तस्यैकदेशान्तर इति । अत्रापि चैकदेशाभ्यां समुदायोपस्थानादनुपात्तान्यपदार्थाता नास्ति । समुदायश्चोपलक्षणम्, (१) एकदेश्यपि द्रष्टव्यः । (२) एतदपि न सम्भवति । गम्यमानस्यार्थस्य विशेषणादर्शनात् । तदाहुर्वार्त्तिककारमिश्राः—

गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् ।

शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवदिति ॥

साधितमर्थमुपसंहरति—तस्मान्न विद्मः कस्य ज्ञातसम्बन्धस्येति ।

अत्र परिहरति—उच्यते—सम्बन्धापरिज्ञाननिबन्धनोऽयं व्यामोहः । कः पुनरसौ सम्बन्धः ? (३) अयमसौ । अनुमानमेकदेशदर्शनदेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः । कस्यैकदेशस्य दर्शनात् ? ज्ञातसम्बन्धस्येति ।

नन्वस्मिन्नपि सम्बन्धे एकदेशस्योपसर्जनता तदवस्थैव । ततश्च कथं ज्ञातसम्बन्धशब्देनैकदेशो विशेष्यते ? । यदि परं वाक्यभेदमात्रमाधिकम् । अत्रोच्यते—पौरुषेये वाक्ये वाक्यभेदापत्तिरदोष इत्यसकृदुक्तम् । यत्तू-

सर्जनमिति नायं सम्बन्धहेतुः । आकाङ्क्षितपूरणसमर्थं च संबन्धितामापद्यते । अत्र चैकदेशदर्शनादित्युक्ते कस्यैकदेशस्येत्याकाङ्क्षा दर्शनस्य च दृश्यप्रधानत्वात्, तज्जन्यत्वात्वाच्चार्थान्तरबुद्धेः । अत एव चात्रोत्तरपदप्रधानता, अत्र पूर्वपदप्रधानतेति क्वचित्क्वाचित्स्थापितम् । तस्मात्प्रयोगसिद्ध्यर्थैवेयमुपसर्जनसंज्ञा । अर्थसम्बन्धे हि यस्मादर्थाकाङ्क्षा हेतुः नोपसर्जनताऽनुपसर्जनता वा, कस्य गुरुकुलमित्येवमादिषु दर्शनात् । उच्यते—व्याप्यं हि दृष्टं व्यापकं गमयति । ज्ञातसम्बन्धस्येति च न व्याप्य एषा षष्ठी । सम्बन्धिमा-

पसर्जनत्वेनासम्बन्ध इति, तत्राह—उपसर्जनमिति नेदं सम्बन्धे कारणम् । (१) तथाऽनुपसर्जनमित्यपि । येनानुपसर्जनत्वाभावे सम्बन्धो न स्यात् । किं तर्हि? कारणमिति । अत्राह—आकाङ्क्षितपूरणसमर्थं च सम्बन्धितामापद्यते । तत्र चैकदेशदर्शनादित्युक्ते कस्यैकदेशस्येत्याकाङ्क्षा भवति । तेन सत्यामाकाङ्क्षायामाकाङ्क्षापूरणसमर्थं ज्ञातसम्बन्धपदमेकदेशविशेषणं भवति । कारणान्तरञ्चाह—दर्शनस्य च दृश्यप्रधानत्वात् । उपसर्जनतापि चात्र नास्ति दर्शनं प्रत्येकदेशस्य प्रधानत्वात् । न च प्रधानतापि न निर्वहति, तज्जन्यत्वाच्चार्थान्तरबुद्धेः । एकदेशादेव दर्शनसंस्कृतादर्थाकारा बुद्धिरुपजायते । तस्मात्प्रधानभूत एकदेशः पदान्तरेण सम्बध्यते । यतश्च पूर्वपदार्थभूतोऽप्येकदेशः प्रधानं अत एव चात्रोत्तरपदार्थप्रधानता, अत्र पूर्वपदार्थप्रधानतेति क्वचित्क्वचित्स्थापितम् । अन्यथा सर्वत्र तत्प्रत्युत्तरपदार्थप्रधानतैव स्यात् । यस्मादेवमाकाङ्क्षया सम्बन्धः तस्मात्प्रयोगसिद्ध्यर्थैवेयमुपसर्जनसंज्ञा । (२) “प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जन”मिति येयमेकदेशस्योपसर्जनसंज्ञा पूर्वनिपातमात्रसिद्ध्यर्था । (३) “उपसर्जनं पूर्वं”मिति न पुनरुपसर्जनत्वेन पदान्तरासम्बन्धार्था । कस्मादित्याह—अर्थसम्बन्धे हि यस्मादर्थाकाङ्क्षैव हेतुर्नोपसर्जनताऽनुपसर्जनता वा । कस्य गुरुकुलमित्यादिषु उपसर्जनात्मकस्यापि दर्शनात् । कस्य गुरुकुलमित्याकाङ्क्षायां गुरुकुलविशेषणैर्देवदत्तादिभिः सम्बन्धदर्शनादेवदत्तस्येति । (४) तथाचोक्तम्—“अथ शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानाम् ? लौकिकानां वैदिकानां चेति । उच्यते—व्याप्यं हि दृष्टं व्यापकं गमयति । ज्ञातसम्बन्धस्ये-

१. अत्रग्रन्थस्तुटितः । २. पा. सू. १-२-४३. । ३. पा. सू. २-२-३०.

४. अथवोक्तम् इति क. पु. “शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमाधिकृतं वेदितव्यम्” इत्यधिकं ख० पुस्तके ।

त्रवचनाद्धि प्रातिपदिकात् षष्ठीं स्मरन्ति । उच्यते—सत्यं सम्बन्धि-
नि षष्ठी । अव्याप्ये हि वस्तुनि व्याप्यविवक्षायामेव यथा षष्ठी
भवति तथा तत्र तत्र षष्ठ्यर्थं व्याख्यास्यामः । तथा च लौकिकाः
ममायं, अयं पुनरन्यस्यापीति व्यपदिशन्ति ।

ति च न व्याप्ये षष्ठ्येषा । सम्बन्धिमात्रवचनाद्धि प्रातिपदिकात् षष्ठीं स्मरन्ति । अनेन
ज्ञातसम्बन्धपदमाकांक्षायामपि न विशेषदुमेकदेशं शक्नोतीति चोदय-
ति । यस्मात् ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति षष्ठ्यर्थेऽयं बहुव्रीहिः । न च षष्ठी
व्याप्य एव प्रतिसम्बन्धिव्याप्य एव सत्सम्बन्धाव्यभिचारिण्येव भवति
येन षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिवलेन प्रतिसम्बन्धिभूताग्न्यादिसम्बन्धाव्यभिचारी
धूमादिरेव ज्ञातसम्बन्ध इत्युच्यते । यावता सम्बन्धिमात्रवचनादेव
षष्ठी प्रतिसम्बन्धिना ऽव्याप्तादपि यथा—राज्ञः पुरुष इति । न हि राजा
पुरुषाव्यभिचारी । तेन ज्ञातसम्बन्धशब्देन व्याप्य एवैकदेशेनोच्यते व्या-
प्यश्च गमको न व्यापकोऽपि । तेन लोकसिद्धज्ञापकाभिमतव्याप्यभू-
तैकदेशसमर्पकत्वात् ज्ञातसम्बन्धशब्दो नैकदेशविशेषणम् । ज्ञातस-
म्बन्धस्येति विग्रहवाक्ये ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति षष्ठी न व्याप्य एवेत्यर्थः ।

(१) सत्य सम्बन्धिनि षष्ठी । व्याप्य एव तु सम्बन्धो भवतीति त्वेनेन प
रिहरति । कथं पुनर्व्याप्य एव सम्बन्धी भवतीति ! उच्यते—सम्बन्धो
यस्यास्ति स सम्बन्धी । यस्य च सम्बन्धोऽस्ति, नास्ति च, नासौ
सम्बन्धीति व्यपदिश्यते । असाधारणेन हि व्यपदेशो भवेदिति ।
नन्वव्याप्येऽपि षष्ठी दृश्यते । अत्राह—अव्याप्येऽपि हि वस्तुनि व्याप्यविवक्षायामेव
यथा षष्ठी भवति तथा तत्र तत्र षष्ठ्यर्थं व्याख्यास्यामः । तथा च लौकिकैर्ममाय
मिति व्यपदिश्यते । असाधारणेन हि व्यपदेशो भवेदिति षष्ठ्या सम्ब-
न्धिव्याप्यतोच्यते । अयं पुनरन्यस्यापीति प्रतिसम्बन्धिव्यापकतैवोच्यते । तेन
षष्ठ्यर्थं बहुव्रीहिसमासाश्रयणेन ज्ञातसम्बन्धपदेन व्याप्य एवोच्यते,
न व्यापक इति सिद्धम् ।

एतावत्तत्र वाच्यम्—कः पुनरिह सम्बन्धोऽभिमत इति । तत्र ताव-
त्केचि(२)त्तादात्म्योत्पत्ती एव सम्बन्धावनुमानकारणत्वेनाहुः । अत्र
तादात्म्यात्—वृक्षोऽयं शिशापात्वादिति, तदुत्पत्तेरपि—अग्निरत्र धूमव-
त्त्वादिति । तदिदमनुपपन्नम्, एकार्थसमवायादिलक्षणादपि सम्बन्धा-
द्रसाद्रूपानुमानदर्शनात् ।

स्यान्मतम्—रसाद्रसहेतुरनुमीयते । प्रवृत्तसामर्थ्यरूपहेतुसहकारि च रसहेतु रसजनक इति । तथाविधकारणानुमानात्प्रवृत्तसामर्थ्यरूपहेतूपस्थापनात्तस्य च कार्याव्यभिचाराद्रसाद्रूपानुमानमिति । तदिदमङ्गीकृतपक्षरक्षणाक्षिप्तचेतसः कुशकाशावलम्बनमित्यनादरणीयम् । न ह्येवं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । लौकिकं च प्रमाणं परीक्षकैरप्यनुसरणीयम् ।

यच्चैदं कारणात्कार्यानुमानम्, न तत्स्वभावहेतुकम् । भिन्नत्वात्कार्यकारणयोः । नापि हेतोः, कारणस्य कार्यत्वासम्भवात् । अपि च कार्यमपि कारणं कथमवगमयति ? तदव्यभिचारादिति चेत्—तर्ह्यन्यस्यापि यद्यव्यभिचारः स्यात् को गमकत्वमपहरेत् ! न चान्यस्याव्यभिचारो न शक्यतेऽवगन्तुमित्युपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । न च तादात्म्ये गम्यगमकता घटते, एकस्य सकृत् ज्ञातत्वाऽज्ञातत्वायोगात् । उदाहरणमपि कल्पनानिरासात् वृक्षत्वशिशपात्वयोर्भेदादनुपपन्नम् ।

एनेन येऽपि (१) समवाय, संयोगै, कार्यसमवाय, कार्यकारणभाव, विरोधाख्यान् पञ्च सम्बन्धाननुमानाङ्गमाहुः तेऽपि निराकृताः । छत्तिकोदयाद्रोहिण्या ह्यनुमाने पञ्चानामसम्भवात् ।

यत्पुनर्नियमापरपर्याया व्याप्तिमेव सम्बन्धान्तरभूतामनुमानकारणं मन्यन्ते, तदपि न सुन्दरम् । न हि स्वस्वामिभावादिव्यतिरिक्ता व्याप्तिर्नामाऽपरस्सम्बन्धोऽस्ति । किन्तु सम्बन्ध एव कार्यकारणभावादिः कस्य चिद्व्यापकः कस्यचित्तु नेति विशेषः । तत्र यस्य सम्बन्धेन व्याप्यता—यथा धूमस्य, तस्य गमकता । धूमो हि वह्निकार्यतया वह्निसंयोगितया (२) व्याप्यः । अग्निस्तु न सर्वदा धूमसम्बन्धीति गमकः । तेन कार्यकारणभावादय एव सम्बन्धा इहानुमानाङ्गत्वेनाभिमतः ।

ननु कथं व्याप्यता धूमादेरवसीयते ? । न तावत्प्रत्यक्षस्य तत्र सामर्थ्यम्, तस्य वर्तमानकालाकलितसन्निहितदेशावस्थितार्थमात्रविषयत्वात् । अव्यभिचारो हि व्याप्तिः । अव्यभिचारश्च सकलदेशव्यापित्वे सतीति । नचानुमानमत्र प्रमाणम्, स्वयमसिद्धत्वात् । नापि शाब्दम्, कार्यैकविषयत्वात् । नोपमानम्, सादृश्यमात्रविषयत्वात् ।

१. व्याप्तिः इति ख० पु० ।

२. इदं च वैशेषिकमतं “अस्येदं कार्यं, कारण, संयोगि विरोधि, समवायि, चेति लैङ्गिकम्” इति वैशेषिकसूत्रम् । (वै. द. अ. ९ आ. २ सू. १) । एवमेव मुद्रितपुस्तकेषूपलभ्यते पाठः । परन्तु “अस्येदं कारणं कार्यं सम्बन्धे, कार्यसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम्” इत्यनूदितं प्रकरणपञ्चिकायाम् । (पृ० ६८)

अर्थापत्तिस्तु सिद्धाव्यभिचारोपजीविनीति न तत्र क्रमते ।

यदपि कोऽप्यपरिपक्वपदपाक्तिमया भाषया भाषते—मानसमिदमेवं विधं प्रत्यक्षमुदीयत इति । तदपि न निरासादरमर्हति । यतः सर्वत्र मनसो बहिरर्थेषु सहकारिनिरपेक्षस्य न प्रवृत्तिः । सहकारिविशेषापेक्षायां च तस्यैवासाधारणत्वात्तेनैव व्यपदेशात् (१) न प्रमाणान्तरापत्तिः । असाधारणकारणानुपवेशनिबन्धनं हि प्रमाणान्तरत्वम् । अन्यथा सर्वत्र मनसो व्यापारान्मानसमेकं प्रत्यक्षं स्यात् ।

अत्र प्रमाणमालापरिमलविमलमतयः प्रतीकारमारभन्ते—यद्वस्तु येन प्रमाणेन सम्बन्धविशिष्टं गृह्यते, यथा प्रत्यक्षेण धूमोऽग्निसम्बन्धविशिष्टः, तस्य तेनैव प्रमाणेन सम्बन्धे व्याप्यताऽपि गम्यते । तथा हि—स्वसंवेदनं तावदिदं भवान् भावयतु—धूमोऽयमग्निसम्बद्ध इति । किमत्र देशकालाभ्यां धूम एव केवलमाकलितः (२) प्रतीयते ? अथ (३) सम्बन्धतापि तस्य देशकालव्यवच्छिन्ना प्रतीयत इति । तत्र वयं तावदिदं तथा सन्निहितवर्तमानात्मिकया लिङ्गिनो धर्मिभूतो धूमोऽवभातीति पश्यामः । न च धर्मिभूतोऽग्निसम्बन्धोऽपि परविशेषणभावोपक्षेण स्वभावः । तत्र धूमसत्तैव केवलं कालान्तर (४) देशान्तरवृत्तौ प्रमाणान्तरमपेक्षते । अग्निसम्बन्धस्तु प्रमाणान्तरानुबन्धसिद्ध एव । तत एव च प्रतीतेऽपि विषये प्रमाणान्तरत्वे यत्नः करिष्यते ।

नन्वेवं तर्हि वह्निरपि धूमसम्बन्धी लिङ्गं स्यात् । न स्यात्, एतदसम्बन्धोऽपि तस्यास्तीति । धूमस्य च भविष्यतीति किमत्र प्रमाणम् । अतः (५) तत्सम्बन्धव्याप्तिको धूमोऽपि स्यात् । तत्र त एव प्रमाणविचारपारदृशवानो विशेषमभिदधति—यद्विधे हि यस्य दर्शनं तथाभूत एव तदाशङ्काऽवतरति । यस्य च कुताश्चिदुपाधेस्सम्बन्धः, यथाग्नेराद्रैन्धनसम्बन्धात्, तस्य तदुपाधिविगमादसम्बन्धोऽपि । न च धूमस्याग्निसम्बन्ध औपाधिकः । कथमयं विभागो विवेचनीय इति चेत्—तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तु । यस्य हि यत्रोपाधित्वं सम्भाव्यते तद्विगमेऽपि चेदुपलभ्यते ज्ञायते नायं तदुपाधिक इति । एतच्चासकृद्दर्शनप्रभावादित्युक्तं—अव्यभिचारस्त्वसकृद्दर्शनगम्य इति । तदियं दिगुपदशिना । अत्र ज्ञातसम्बन्धशब्देन साधारणासाधारणविरुद्धा हेतुदोषा निरस्ताः ।

१. “न” इति नास्ति ख० पु० । २. प्रथते इति ख० पु० ।

३. संवेदितापि० इति० ख० पु० । ४. देशान्तरप्रवृत्तये इति ख० पु० ।

५. तत्सन्दिग्धव्याप्तिक० इति ख० पु० ।

तत्तु द्विविधमिति । किमिदं द्वैविध्यम् ? लक्षणद्वैविध्यं ताव-
न्नास्ति । एकदेशदर्शनादित्येकत्वाल्लक्षणस्य । अथ प्रमेयद्वैविध्य-
मङ्गीकृत्यैतदुच्यते—एकत्र विशेषाद्विशेषोऽवगम्यते, अन्यत्र सामान्यात्
सामान्यावगतिरिति । एवं च हेतुमद्भेदाद्धेतोरपि भेद उक्तो भ-
वति । किं पुनरनयोर्भेदकथनप्रयोजनम् ? लक्षणाभिधानेन चा-
व्यभिचारितोक्ता भवति । तदर्थं चायं प्रयासः । हेतुहेतुमतोर्द्वै-
विध्यं भवतु वा मा वा ।

अत्र केचिन्नीतिज्ञमन्या अनवधृतस्वलक्षणमेव किञ्चिदनुमानेन

अत्रासाधारणो—गन्धवत्त्वान्नित्या पृथिवीति । अस्य हि भूमात्रवर्त्ति-
त्वात् तस्याश्च सिसाधायिषितनित्यतास्थधर्मत्वासिद्धौ च संबंधिना
सह सम्बन्धावधारणानुपपत्तेर्न ज्ञातसम्बन्धत्वम् ।

साधारणस्तु—नित्यः शब्दः, प्रमेयत्वादिति । अस्य प्रमेयत्वलक्षणस्य
धर्मस्य नित्यतया सह सम्बन्धोऽस्ति, व्याप्तिस्तु नास्ति । तेन ज्ञातः
सम्बन्धो यस्येति षष्ठ्यर्थाभावाच्च ज्ञातसम्बन्धत्वम् ।

विरुद्धः पुनः—पटो नित्यः, कृतकत्वादिति । अस्य सम्बन्ध एव नास्ती-
त्यज्ञातसम्बन्धता । एकदेशदर्शनादित्यपक्षधर्मस्य हेतुत्वं, निरस्तम् ।
यथा—‘प्रत्यक्षं कर्म रूपवत्त्वा’दिति । न हि कर्मणो रूपं धर्मः । कस्य तर्हि?
द्रव्यस्य ।

तथा अधिकस्य हेतुत्वं दर्शनग्रहणेन निरस्तम् । तदेवं सम्बन्धे
व्याप्तिपक्षधर्मत्वे हेतो रूपे निश्चितेऽनुमानाङ्गमिति स्थितिः ।

तत्तु द्विविधमित्यनेन भाष्यं पठितमाक्षिपाते—किमिदं द्वैविध्यम् ? लक्षण-
द्वैविध्यं तावत् नास्ति, एकदेशदर्शनादित्येकत्वाल्लक्षणस्य । एकदेशदर्शनादि-
त्येकं लक्षणम्, ज्ञातसम्बन्धस्येति विशेषणम् । तच्चोभयोरप्येकम् ।
अथ प्रमेयद्वैविध्यमङ्गीकृत्यैतद्वैविध्यमुच्यते, प्रमेयद्वैविध्यं च दर्शयति—एकत्र विशेष-
ाद्विशेषोऽवगम्यते । धूमाकृतिकात् धूमाकृत्युपलक्षणेन ज्ञाताग्निसम्ब-
न्धव्याप्तिरन्याकृतिको विशेषोऽवगम्यते । अन्यत्र सामान्याद्देशान्तरप्रा-
प्तिमात्रादादित्ये तद्धेतुमात्रमनुमयित इति हेतुद्वयभेदाद्धेतोरपि द्वैवि-
ध्यं विशेषसामान्यात्मकत्वात् । अत्राह—किं पुनरनयोर्भेदकथनेन प्रयोजनम् ?
न किञ्चिदित्यर्थः । लक्षणाभिधानेन चाव्यभिचारितोक्ता भवति, तदर्थश्चायमव्यभि-
चारित्वार्थः प्रयासो लक्षणात्मकः । हेतुहेतुमतोर्द्वैविध्यं भवतु वा मा वा ।

अत्र केचिन्नीतिज्ञमन्या अनवधृतस्वलक्षणमज्ञातप्रत्यात्मविशेषासम्बन्धित्वेना-

सामान्यतो गृह्यत इति मन्यन्ते । तद्व्यापनोदनायैतदुक्तम्—तत्तु द्विविधमिति । अदृष्टस्वलक्षणविषयमनुमानमस्ति क्रियादिषु । कथं पुनः(?) अदृष्टस्वलक्षणे सम्बन्धिदर्शनम् ? उत्पत्तिमतः (स्व)फलस्य

दृष्टमेव किंचिदनुमानेन सामान्यतः सामान्यरूपेण गृह्यत इति मन्यन्ते । तद्व्यापनोदने इदमुक्तम्—तत्तु द्विविधमिति । विप्रतिपत्तिनिरासार्थमुक्तमित्यर्थः । ननु स विषयो नास्त्येवैवंविध इत्यत्राह—अदृष्टस्वलक्षणविषयमनुमानमस्ति क्रियादिषु क्रियायां शक्तौ च । चोद्याभिप्रायमिदानीमाह—कथं पुनरदृष्टस्वलक्षणयोः सम्बन्धग्रहणम् ? विना सम्बन्धिबोधात्सम्बन्धानुपपत्तेः उत्पत्तिमतः फलस्य दर्शनादित्युपपादितमस्माभिः शून्यवादे । अस्यार्थः—तन्तुसंयोगे सति पटावयवी दृश्यते । अत्रोत्पत्तिमतस्तन्तुसंयोगात् प्रत्यक्षस्य फलस्यावयवविलक्षणस्य दर्शनाददृष्टस्वलक्षणयोरपि सम्बन्धदर्शनं भवतीति । एतच्च शून्यवादे प्रमाणफलयोर्भेदं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते इत्यत्र प्रदर्शितमस्माभिः । एतदनेनाभिसंहितम्—यद्यत् फलभूतं तत्तदुत्पत्तिमतोऽनन्तरमिति सामान्यतस्तत्त्वादि संयोगादि चावयवीति(?) सम्बन्धदर्शने सति देशान्तरप्राप्तिं कादाचित्कीं फलभूतामवधार्योत्पत्तिमत्प्राक्भावि किञ्चिदनुमीयते । तत्र च लोकस्य कर्मशब्दप्रयोगः । न च द्रव्यमेवोत्पत्तिमदिति शक्यावगमम्, तस्य प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वेनावधृतत्वात् । न च दृष्टविरुद्धमनुमानमवरोधिनि संभवतीति युक्तम् । तस्माद्रव्यातिरेकि कर्मानुमीयते ।

अत्रापरः परोत्कर्षव्यालोककलुषितान्तःकरणः कर्मणः प्रत्यक्षतामाकाङ्क्षते । तामाह—ननु नानुमेयं कर्म, किंतु रूपिद्रव्यसमवेत-चाक्षुषमेव, गच्छत्ययमिति प्रतीतेरिन्द्रियव्यापारायत्तत्वात् । तथा च तन्त्रान्तरे सूत्रम् (२) “संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणी”ति । अथ संयोगविभागानुमितक्रियाविषयोऽयं प्रत्यय इति । तदनुपपन्नम् । आकाशस्यातीन्द्रियत्वात्तेन सह संयोगस्य वायुवनस्पतिसंयोगवदप्रत्यक्षत्वाद्धिज्ञाभावात् पतत्सु पतन्निषु पततीति बुद्धिर्न स्यात् ।

अथोच्यते—विहायसि चित्तैस्तराणि किरणैस्सह संयोगविभागौ प्रत्यक्षौ लिङ्गमिति, तन्न ; सान्द्रतरान्धकारे निशीथे झटिति तडिति

१. अदृष्टस्वलक्षणयोस्सम्बन्धग्रहणम् इति व्याख्यानसम्मतः पाठः ।

२. वै. सू. अ. ४. आ. १. सू. ११

स्फुरन्त्यां चलतीति प्रतीतिः । अपि च संयोगविभागौ गम्ये गन्तरि च स्तः । ताभ्यां चेत्कर्मानुमेयं गन्तरीव तद्वुद्धिर्गम्येऽपि स्यात् । किं च कार्यविरोधि कर्म । ततश्च संयोगादुपरते कर्मणि वर्त्तमानावभासो न स्यात् । किं च न संयोगविभागौ कर्मानुमापयितुमीशाते । तस्यापि कादाचित्कत्वेन हेत्वन्तरापेक्षत्वात्तद्वैत्वभिमतत्वादेव तयोरुपपत्तेः ।

तदेतद्वधिरदोषविलासमात्रम् । अनुमितक्रियानिमित्तश्चलतीति प्रत्ययः । विद्युति तु मेघावयवसंयोगविभागलिङ्गानुमिता चलनक्रियेति नानुपपत्तिः । न च गम्ये क्रियानुमानम्, गन्तुसमवेतयैव क्रियया संयोगविभागयोरुपपत्तेः । न चेदं विपरीतमापादयितुं शक्यते, गम्यक्रिययैव गन्तरि फलं प्रस्तुतमिति उत्तरदेशसंयोगस्य (१) गन्तरि क्रियान्तरानुमापत्तेः । देवदत्तगता तु क्रिया पूर्वप्रदेशेन विभागमुत्तरदेशेन संयोगं चारभत (२) इत्युपपन्नम् ।

न च चलतीति वर्त्तमानावबोध एकक्रियाक्षणाभिप्रायेण, क्षणस्य पौर्वापर्याभावात् । तस्मात्क्रियाक्षणानां सन्ताननिमित्त एवायं चलतीति वर्त्तमानतावसायः । तेन क्षणान्तरे नष्टेऽपि क्षणान्तरेऽनागतेऽपि प्रारब्धापरिसमाप्तत्वादेकफलावच्छिन्नस्य क्रियासन्तानस्य (३) वर्त्तमानतानानुपपन्ना । सम्भवति च फलोद्देशेनोत्तरक्षणपरामर्शादेषा प्रतीतिः । तदुक्तम्—यदा त्वाद्यपरिस्पन्दप्रभृत्याफललाभतः क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदेति ।

न च कर्महेतोरिव संयोगविभागोदयः । तथा हि—आत्मशरीरसंयोगादात्मश्रितप्रयत्नानुगृहीतात्पादहस्तादिषु कर्मण्यते । तदुक्तम्—(४) “आत्मशरीरसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म” इति । संयोगश्च संयोगिन्येव कार्यमारभते । यथावयविनमवयवसंयोगः । संयोगविभागौ च न केवलमाश्रयसमवेतौ । अनाश्रयेऽपि देशे समवायात् । तेनात्मसंयोगातिरिक्तमपरं कर्मानुमीयते, न च तत्रायं नियमो दृष्टः—स्वाश्रयमेव फलमारभत इति । तस्यापूर्वत्वात् । तेनानुमेयत्वेऽपि न काश्चिदोषः । प्रत्यक्षं तु प्रतीतिविरुद्धम् । न हि संयोगविभागातिरिक्तं निपुणमपि निरूपयद्भिरपरं वस्तूपलभ्यते । तदुक्तम्—(५) “न हि ते प्रत्यक्षे” इति । किमर्थं तर्हि (६) “देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्यादित्येऽपि गतिस्मरण” मित्युक्तम् ? देवदत्तेऽप्यनुमेयत्वात् ।

१. ‘गन्तरि’ इति नास्ति. ख. पु.

२. इत्युभयमुपपन्नम् । इति ख. पु.

३. वर्त्तमानताऽनुपपन्ना इति. ख.

४. वै. सू. ५. १. १.

५. शा. भा. पृ. २२. पं. १६.

६. शा. भा. पृ. ८. पं. ११.

दर्शनादिद्युपपादितमभस्तादस्माभिश्शून्यवादे । अतः सामान्यमात्रपर्यवसायानुमानमस्ति । दर्शितं च देवदत्तस्य गतिपूर्विकामिति ।

कः पुनरनुमाने व्यभिचारः ? यथा प्रत्यक्षे शुक्तिकादिषु । नन्विदानीमेव द्विविधं शब्देन प्रदर्शितम् । नन्वानुमानिकेत्यानुमानिकं निरसनीयम् । न पुनरानुमानिकस्योद्धारो वक्तव्यः । कश्चात्र विशेषः ? येऽपि ह्यनुमानिकमनानुमानिकमिच्छन्ति तेऽप्यनुमानं व्यभिचारयन्त्येव । तस्मादत्रापि व्यभिचारनिवृत्तिरेव लक्षणाभिधानस्य प्रयोजनम् ।

किं च प्रमेयेऽपि सङ्करः । न महानसादिषु दृष्टो धूमः पर्वतस्थमग्निं प्रतिपादयितुं क्षम इति केचित् । विशेषा एवावगम्यन्त

उच्यते—देवदत्ते तावदात्मसंयोगातिरेकिण्यनुमिते तत्सामान्यादादित्येऽपि गतिरेवानुमीयते । देवदत्ते देशान्तरप्राप्तेस्तत्कारणत्वेन निश्चितत्वात् । एतदुक्तं भवति—सर्वत्र चेतने वाऽचेतने वा गतिरेव देशान्तरे प्राप्तौ निमित्तमिति । अतः सामान्यमात्रपर्यवसायानुमानमस्ति । दर्शितं च देवदत्तस्य गतिपूर्विकामिति ।

इदानीं लक्षणाभिधानप्रयोजनं पृच्छति—कः पुनरनुमाने व्यभिचारः यथा प्रत्यक्षे शुक्तिकारजतादिषु । व्यभिचारनिराकरणार्थं हि लक्षणमुच्यते । अप्रमाणे हि प्रमाणाभिमानो व्यभिचारः । न चासावनुमानेऽस्ति (१) । (नन्विदानीमेव द्विविधं शब्देनोक्त सामान्यतो दृष्टमनुमानं नास्तीति विप्रतिपत्तिनिराकरणाय द्वैविध्यमुक्तमिति ।) नन्वानुमानिकेत्यानुमानिकत्वं निरसनीयं, (२) न पुनरानुमानिकस्योद्धारो वाच्यः । अत्र पुनराक्षेपाभिप्रायमाह—कात्स्न्येनोद्घाटनमुद्धारशब्देनोच्यते । कश्चात्र विशेष इति । प्रमाणविषयं ह्यज्ञानं निरसनीयम् । इदमपि चाज्ञानं यदानुमानिकमुच्यते । तदाह—येऽपि ह्यनुमानिकं क्रियादि ज्ञानमनानुमानिकमिच्छन्ति तेऽपि ह्यनुमानं व्यभिचारयन्त्येव लोकप्रसिद्धादनुमानरूपादनुमानं व्यभिचारयन्त्येव । तस्मात्तदपि निराकार्यम् । तस्मादत्रापि व्यभिचारनिवृत्तिरेव लक्षणाभिधानस्य प्रयोजनम् ।

किंच प्रमेयेऽपि संकरोऽस्ति अविवेकोऽस्ति । सोऽपि लक्षणेन निवर्त्यते । न महानसादिषु दृष्टो धूमः पर्वतस्थमग्निं प्रतिपादयितुं क्षम इति केचित् । अन्यस्य

१. एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागः ख. पुस्तके नास्ति ।

२. न पुनरनुमानस्योद्धारो वक्तव्यः इति ख. पु.

इत्यपरे । स्मृतिमात्रमेवेत्यन्ये । तस्मात् ज्ञातसम्बन्धस्यैकदर्शनादेक-
देशान्तरे ज्ञानमसन्निकृष्ट इति विशिनष्टि । किमनेन निराकृतम् ?
स्मरणं तावन्निरस्तं सन्निकृष्ट इति वचनात् । अप्रतिपात्तिरपि निर-
स्तैव, बुध्युत्पादवचनात् । सम्बन्धावगमादिति विशेषावगतिरपि
निरस्तैव ।

ननु च न बुध्युत्पादवचनमात्रात् प्रमाणता शक्यते वक्तुम् ।
शुक्तिकादिषु व्यभिचारात् । असम्बन्धस्य तु दर्शनं सम्बन्धाभिधा-
नादेव प्रत्युक्तम् । सम्बन्धावगमे च पूर्वानुभवो दुर्निवारः । अहोप्र-
याविवेकिनो(?) महान् प्रमादः । किं पूर्वदृष्टस्यानुभवो न सम्भवति ।
अनुभूतिश्च न प्रमाणम् । अन्या च स्मृतिरन्योऽनुभवः । सत्यं

सम्बन्धे गृहीतेऽन्यस्यागमकत्वात् विशेषा एवावगम्यन्त इत्यपरे । सा-
मान्यतो दृष्टस्य सम्बन्धग्रहणाभावेनानुपपत्तेः । स्मृतिमात्रमित्यन्ये ।
सम्बन्धिव्याप्तिग्रहणेन गृहीतत्वात् । यस्मादेवं संकरोऽस्ति तस्मात्
ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशस्येत्येकदेशं विशिनष्टि । एकदेशान्तरेऽसन्निकृष्ट इत्ये-
कदेशान्तरं विशिनष्टि । किमनेन विशेषणेन निराकृतम् ? स्मरणं तावदसन्निकृष्ट इति
निरस्तम् । असन्निकृष्टतया हेतुकदेशान्तरे प्रतीयते । अप्रतिपात्तिरपि निरस्तैव
बुध्युत्पादवचनात् बुद्धिशब्देन लक्षणगतेन । न चाज्ञातसम्बन्धस्य गम-
कत्वं सामान्येनोपलक्षितानां सम्बन्धज्ञानात् । सम्बन्धावगमादिति विशे-
षावगतिरपि निरस्तैव । सम्बन्धग्रहणस्य सामान्यतो विशेषतश्च सम्भवा-
द्विशेषावगतिरेवानुमानेनेति निरस्तम् ।

अत्राह-ननु न बुद्ध्युत्पादमात्रात्प्रमाणता शक्यते वक्तुम्, शुक्तिकारजतादिषु स्मृति-
रूपासु व्यभिचारात् । अथ मा भूत्स्मृतिरिति सम्बन्धज्ञानापहवः क्रियते ।
तत्राह-असम्बन्धस्य तु दर्शनं (१) सम्बन्धाभिधानादेव (२) निरस्तम् । सम्बन्धावगमे च प्र-
तिसम्बन्धितया पूर्वानुभवोऽन्यादीनां दुर्निवारः । अहोऽविवेकिनो महान् प्रमादः
यस्मादेवमुच्यते । किं पूर्वस्यानुभूतस्यानुभवो न सम्भवति ! यदा हि यत्पूर्वानु-
भूतं तत्र च यदि पुनरनुभवो न सम्भवेत् तदा स्मरणमात्रमेवेदं भवेत् ।
अस्ति धारावाहिकादिष्वप्यनुभूतिः । अनुभूतिश्च न प्रमाणं धारावाहिकवि-
ज्ञानान्तरवत् । नन्वत्र सम्बन्धस्मरणे सम्बन्धितयाऽग्निः स्मर्यत एव,
तत्राह-अन्या च स्मृतिरन्योऽनुभवः । तदेवाह-सत्यं सम्बन्धस्य दर्शनादि स्मृतिर्धूमे-

सम्बन्धस्य दर्शनादि स्मृतिः । सम्बन्धन्तरे त्वनुभव एव । ततश्चा-
(१)संशयं पुनः पुनर्दृश्यमानं दृश्यत एवेति लौकिका व्यपदिश-
न्ति, न स्मर्यत इति । (२)सिद्धं चानुमानादिषु प्रमाणत्वमनुभूतेः ।
किं तर्ह्यसन्निकृष्ट इति ? स्मरणाभिमानशून्य इत्यर्थः । सन्निकृष्टावमर्शो
हि स्मरणमेव मन्यन्ते ।

ननु च स्मृतिप्रमोषतुल्यतैवं प्राप्नोति । न ; कारणान्तरस्य
विद्यमानत्वाल्लिङ्गादेः । न ह्यत्र पूर्वानुभूतिरेव कारणम् । तत्र हि
प्रमोषः स्मृतिविपर्यये हेतुः । इह तु लिङ्गादि प्रत्युत्पन्नं कारणम-

ऽग्निसम्बन्धितया । सम्बन्धन्तरेऽग्न्याख्ये त्वनुभव एव । स इत्यप्रतीतेः ।
यतश्च पूर्वानुभूतेऽप्यनुभवो भवति । ततश्चासत्र पुनःपुनर्दृश्यमानं दृश्यत एवेति
लौकिका व्यपदिशन्ति, न स्मर्यत इति । अतः सिद्धमनुमानादिषु प्रमाणत्वमनुभूतेः ।

एतेन ये कालातिरेकेण प्रामाण्यं धारावाहिकेष्वबाहुः ते निराकृताः ।
क्षणभेदस्यावेद्यत्वात् । येऽपि तत्र तदाद्यदर्शनमेव प्रमाणमिति बौद्धा
आहुः तेऽपि सर्वेषां तुल्यत्वेन निराकृताः । (३)किमिदं तर्ह्यसन्निकृष्ट इति
स्मरणाभिमानशून्यत्वादित्यर्थः । असन्निकृष्टत्वेन गृह्यते, तेन स्मरणाभिमानो
नास्ति । (४)सन्निकृष्टावमर्शो हि स्मरणमेवेति मन्यन्ते । न चात्र सन्निकृष्टावम-
र्शोऽस्ति । तस्मान्नेदं स्मरणम् ।

ननु च स्मृतिप्रमोषतुल्यतैवं प्राप्नोति । गृहीतविषयत्वात्, गृहीतत्वानुस-
न्धानाच्च । न ; कारणान्तरस्य विद्यमानत्वाल्लिङ्गादेः । अयमाशयः—पूर्वानुभवोपजी-
वि विज्ञानं स्मरणम् । तच्च तदुपजीवित्वं प्रतिभासतो वा, स घट इत्या-
दावनुभूतत्वस्य विद्यमानत्वात् । कार्यतो वा, रजतादि प्रतीतिरन्यथा भा-
वात् । अनुमानस्य लिङ्गाद्येव कारणमस्तीति पूर्वानुभवोपजीवित्वं नास्ति ।
अतः (५)प्रमाणमेवेदं न स्मरणम् । तदाह—न ह्यत्र पूर्वानुभूतिरेव कारणं यथा
रजतादिप्रतीतेः । ननु (६) रजतादिप्रतीतेः कथं स्मृतिस्त्वम् ? ग्रहणबुद्धेरि-
त्यत्राह—तत्र हि प्रमोषः स्मरामीत्यंशस्य खण्डनं स्मृतिविपर्यये ग्रहणाभिमाने
हेतुः । नन्वत्रापि प्रमोषनिबन्धनः प्रमाणाभिमानः किं न भवतीत्यत्राह—
इह तु लिङ्गादि प्रत्युत्पन्नं कारणमस्तीति । कार्यान्यथानुपपत्त्या हि स्मृतिरूपता

१. आसन्नं इति व्याख्यानपाठः । २. अतस्सिद्धमनुमानादिषु इति व्याख्यानपाठः ।

३. अत्र मूलव्याख्ययोः पाठे भेदोऽस्ति । ४. सन्निकृष्टावमर्शनं हि इति ख. पु. ।

५. प्रमाणान्तर, इति ख. पु. । ६. रजतादिबुद्धेः इति ख. पु. ।

स्तीति सिद्धं प्रामाण्यम् । तस्मादत्रापि यत्प्रमाणं न तद्व्यभि-
चरतीति वक्तव्यम्, उक्तं च ॥ इदमुपमानादिष्वपि योज्यम् ।

(१) शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् । किमि-
दं शब्दविज्ञानादिति ? किं शब्दाद्विज्ञानं शब्दविज्ञानम् ? शब्द एव
वा विज्ञानं शब्दविज्ञानम् ? यदि तावच्छब्दे विज्ञानं शब्दालम्बनमि-
त्यर्थः, तदयुक्तम् । न तस्माच्छासनमवगम्यते । शासनाद्धि शास्त्रम् ।

अथ शब्दाद्यदर्थे विज्ञानमुत्पद्यते तच्छब्दविज्ञानम् । तत्र वि-
शेषावगतौ कारणं वक्तव्यम्, तदुक्तं च शास्त्रमिति । शास्त्रं हि शास-
नात् । तच्चार्थविषय एव विज्ञान उपपद्यते, न शब्दविषये । द्विती-

प्रतीत्यनारूढापि कल्प्यते । इह तु कारणान्तरमस्तीति सिद्धं प्रामाण्य-
मिति । अनेनोपसंहारः—यस्मादेवं व्यभिचारसम्भवोऽनुमाने तस्मादत्रापि
यत्प्रमाणं न तद्व्यभिचरतीति वक्तव्यम्, उक्तं च भाष्यकारेण ॥ इदमुपमानादिष्वपि
योज्यम् । तत्रापि स्वरूपविप्रतिपत्तिरेव व्यभिचारः लक्षणाभिधानेन
चाव्यभिचार उक्तः ।

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् । किमिदं शब्दविज्ञानादिति ? किं शब्दा-
द्विज्ञानमर्थविषयं शब्दविज्ञानमभिमतम् ? उत शब्दे विज्ञानं शब्दविज्ञानम् । यदि
तावच्छब्दे विज्ञानं शब्दविज्ञानं शब्दालम्बनमित्यर्थः । तत्रानन्तरपक्षे दोषमाह—
तदयुक्तम्, न तस्माच्छासनमवगम्यते । प्रेरणं च शासनम् । यतश्च शासनम-
वगम्यते तच्छास्त्रम् । शासनाच्छास्त्रमिति लौकिकव्युत्पत्तेः । न च शब्दाल-
म्बनाद्विज्ञानाच्छासनावगतिः । किन्तु कार्यावगतिः । कार्यावगमाद्धि प्रे-
रणावगमः । तस्माच्छब्दालम्बनात् विज्ञानादर्थे विज्ञानं शास्त्रमिति
लक्षणमयुक्तम् ।

अथ शब्दाद्यदर्थे विज्ञानमुत्पद्यते तच्छब्दविज्ञानं कार्यविज्ञानम् । तस्मादस-
न्निकृष्टेऽर्थे प्रेरणायां यद्विज्ञानं तच्छास्त्रमिति । सत्यमेवमुपपद्यते लक्ष-
णम् । किन्तु विशेषावगतौ कारणं वक्तव्यम् व्युत्पत्तिविशेषावगमे पञ्चमीस-
मासपरिग्रहे कारणं वाच्यम्, सप्तमीसमासस्यापि सम्भवात् । अत्र परि-
हरति—(२) तदुक्तं च शास्त्रमिति । उक्तं च विशेषावगतौ कारणं शास्त्रमि-
ति । लक्ष्यानु रूपं हि लक्षणवर्णनम् । इह तु शास्त्रं लक्ष्यते तेन तदनु रूपं
लक्षणं वक्तव्यम् । भवत्वैव, तथापि किमित्याह—शास्त्रं हि शासनात् । तच्चार्थ-

येऽपि पक्षे तन्निमित्ततयोपपत्तेः सिद्धं शास्त्रलक्षणम् ।

ननु च शब्दाभासमपि दृष्टं—एष बन्ध्या सुतो यातीत्येवमादि । तदपि शब्दादेवावगम्यते । न हि बाष्पादितुल्यं किञ्चित्कारणा-
न्तरमत्रोपलभामहे । परिहृतमेतत् “तच्छेत्प्रत्ययिता”दिति ।
लक्षणाभिधानेन चायमेव व्यभिचारो निरस्तः ।

(१)“उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पा-
दयति, यथा—गवयदर्शनं गोस्मरणस्ये”ति । सादृश्यमिति किं

विषय एव विज्ञाने विज्ञानशब्दे पञ्चमीसमासाश्रयणेन गृह्यमाण उपपद्यते
न शब्दस्वरूपविषये । तस्मात्पञ्चमीसमासोऽयमिति निश्चीयते ।
द्वितीयेऽपि पक्षे सप्तमीसमासेऽपि कार्यज्ञानेन व्यवधानेनापि शब्दा-
लम्बनज्ञानस्य प्रेरणाज्ञाननिमित्ततया लक्षणस्योपपत्तेः सिद्धं शास्त्रलक्षणम् ।
शास्त्रग्रहणात् लक्ष्यानुरूपेण पारंपर्येण निमित्तत्वमाश्रयणीयमि-
ति यावत् ।

ननु च शब्दाभासमपि दृष्टमेष बन्ध्यासुतो यातीत्यादि । तदपि शब्दादेव गम्यते ।
अनेनातिव्याप्ततया लक्षणदोषमाह—शब्दाभासेऽपि लक्षणस्य विद्यमान-
त्वात् । तदपि हि शब्दविज्ञानादेवार्थविज्ञानम् । कुत इत्याह—न हि
बाष्पादितुल्यं यथानुमानाभासे लिङ्गाभासः किञ्चित्कारणान्तरमत्रोपलभामहे ।
तत्रापि शब्दतदभावभावित्वाच्छब्द एव कारणम् । अत्र समाधिः—परि-
हृतमेतत् तच्चेत् प्रत्ययितादिति । (२)अस्यार्थः—पौरुषेयं वाक्यं लिङ्गभूतं
प्रमाणान्तरोपस्थापनमुखेनार्थं(३)प्रतिपादयति । ततश्च लिङ्गाभासोत्थ-
मेतदिति ‘तच्छेत्प्रत्ययिता’दिति भाष्ये व्याख्यातम् । लक्षणाभिधानेन चायमेव
व्यभिचारो निरस्तः । पौरुषेयवाक्यसमुत्थानमपि ज्ञानं शाब्दमिति ये म-
न्यन्ते तेऽपि निरस्ताः । तद्वानुमानमित्युक्तम् ।

उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति, यथा—गवयदर्शनं गोस्मरणस्येति ।
अत्र वदन्ति—सादृश्यं नाम न किञ्चिदस्ति द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशे-
षातिरिक्तं तदन्तर्भूतं वा । तेषां सङ्ग्रहे अपठितत्वादिति पदार्थविदः ।
अत्रोच्यते—सादृश्यमिति किं सादृश्यम् ? अस्यार्थः—सादृश्यमिति यत्र ज्ञानं त-
त्सादृश्यम् । अस्ति चेदं ज्ञानम्, तन्निबन्धना च विषयव्यवस्था । तेन
ज्ञानबलेन गुणादिव्यातिरिक्तं तदन्तर्निवेशि वा सादृश्यमभ्युपगमनी

सादृश्यम्? गोस्मरणस्य । ननु च ज्ञातसम्बन्धिता तुल्या । सा चात्र लक्षणम् । तत्र वान्यत्र वेति केदमुपयुज्यते ? बाढमुपयुज्यते । एकदेशदर्शनादिति हि तत्र लक्षणम् । ज्ञातसम्बन्धस्येति विशेषणम् । अतो गवयस्थं सादृश्यं न सदृशावगतेरेकदेशः ।

किं च असकृद्दृष्टसम्बन्धो ह्यनुमानस्य हेतुः, असजातीय-
व्यावृत्तिसव्यपेक्षश्च । द्वयमत्र नास्ति प्रमाणान्तरम् ।

यम् । गोस्मरणस्येति भाष्यमयुक्तम् । न हि स्मरणस्य बुद्धिरुत्पद्यते । तत्राह—गोस्मरणस्येति । अनुभूतगोः पुरुषस्येत्यर्थः । गोस्मरणस्येति गवि स्मरणं यस्येति बहुव्रीहिर्वा । गाः स्मरतीति वा कर्त्तरि(१) “न-
न्धादिभ्यो ल्युः” इति ल्युस्मरणात् । गोः स्मरणो गोस्मरण इति षष्ठीसमासः । किं पुनरत्रानुमानाद्विशिष्यते ? अत्रापि हि सादृश्यं ज्ञात-
सम्बन्धमेव गवये दृष्टं गवि ज्ञानमुत्पादयति । गोसादृश्यं हि गवयव-
र्त्तिं गोवर्त्तिना गवयसादृश्येन ज्ञातसाहचर्यसम्बन्धः । अयमेव विशेषो धूमादिभिः—यद्भिन्नधर्मिधर्मभूतो गम्यगमकः, अनुमानं हि धूमादिर्हि यत्र दृष्टस्तत्र ज्ञानमुत्पादयति । एतच्चैकदेशान्तर इत्यत्रान्तरशब्देनोक्तम् । सादृश्यं त्वन्यत्र ।

ननु च ज्ञातसम्बन्धिता तुल्या सादृश्यस्य धूमादेश्च । सा चात्रानुमानेऽपि लक्षणम् । तत्र वान्यत्र वेति केदमुपयुज्यते ? बाढमुपयुज्यते (भृशमुपयुज्यते) एकदेशदर्शनादिति हि तत्र लक्षणं एकदेशस्य प्रधानत्वात् । ज्ञातसम्बन्धस्येत्येकदेशविशेषणम् । उपसंहरति—अतो गवयस्थं सादृश्यं गोरेकदेशभूतं न संभवति । किंभूतस्य गोः ? सदृशावगतेः सदृश इत्यवगतित्यनेत्यर्थः । पक्षीभूतस्य जिज्ञासितधर्मिण इति यावत् ।

किञ्च असकृद्दृष्टसम्बन्धो ह्यनुमानस्य हेतुः । निरुपाधिकत्वेन सम्बन्धिनि गृहीते हेतुता । निरुपाधिकत्वं चानेकदर्शनगम्यमित्युक्तम् । सादृश्यं तु न ज्ञातसम्बन्धम्, प्रथमदर्शनेऽपि विज्ञानोत्पत्तेः । तथाऽसकृद्दर्शनाकाङ्क्षापि नास्ति, सकृद्दर्शनेऽपि गमकत्वात् । असजातीयव्यावृत्तिसव्यपेक्षश्च असजातीयेभ्योऽनग्निभ्यो या धूमस्य व्यावृत्तिः तदपेक्षश्च । तदाह वार्तिककारः—

यावच्चाव्यतिरेकित्वं स ह्यंशेनापि(?) शक्यते ।

१. नन्दिप्रहिवचादिभ्यो ल्युणिन्यचः” (पा.सू.३.१.१३४) इत्येतत्सूत्रस्याकारः,

अत्र त्वर्थानुवाद इति द्रष्टव्यम् ।

किं पुनरत्र व्यभिचारदर्शनम्? यन्निवृत्त्यर्थमिदं लक्षणम् । कि-
मन्यदतः सदृशाभासात् । अत्र सामान्यमेव कौश्चित् सादृश्यमुक्तम्,
न तत् सादृश्यम् । किं तर्हि ? अन्यदेव हि तत्, गोत्वादेरेकत्वात् ।

ननु चात्र प्रमेयमेव नास्तीति केचिन्मन्यन्ते । तदयुक्तम्,
अनुभूतमपि कारणान्तरावगम्यं प्रमेयमेवेत्युक्तम् ।

(१) “अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते
इत्यर्थकल्पना, यथा—जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन

विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमकताबलमिति ॥

अत्र त्वसजातीयव्यावृत्तिर्नापेक्ष्यते इतीदं प्रमाणान्तरमुपमानम् ।

किं पुनरत्र व्यभिचारदर्शनम् ? यन्निवृत्त्यर्थमिदं लक्षणम् । किमन्यदतः सदृशाभा-
सात् व्यभिचारदर्शनम् । सदृशाभासे हि सदृश इति यत् ज्ञानं तदुपमानं
न भवतीति दर्शितम्, तस्य सादृश्यानुपपत्तेः । न हि यो येन सदृशो
न भवति स तेन सदृश इति, यथा—पलालकूटं दृष्ट्वा एतत्सदृशो ह-
स्तीति ज्ञानं सदृशाभासविषय इति ।

उक्तं तावत्सादृश्यज्ञानग्राह्यं सादृश्यमस्तीति । इदानीं किं सामा-
न्यमेव उतान्यदिति विवेक्तुं परमतमुपन्यस्यति—अत्र सामान्यमेव कैश्चि-
त्सादृश्यमुक्तं सामान्यमेव गुणावयवकर्मत्वादिकं धर्म्यन्तरगतं ज्ञायमानं सा-
दृश्यमुक्तं सामान्यानि च भूयांसि गुणावयवकर्मणां भिन्नप्रधानं (२) सामा-
न्यव्यक्तं सादृश्यमुच्यत इति । तत्राह—न तत्सादृश्यं सादृश्यं भिन्नं अन्यदेव
हि गवि गवये सादृश्यं, अन्यच्च गवये गोसादृश्यम् । (३) गुणत्वादिकं तु
तदेव तद्धर्म्यन्तरे गोत्वादेरेकत्वात् । कर्णत्वादेरपि तद्विशेषादेकत्वमेव ।

ननु चात्र प्रमेयमेव नास्ति । पूर्वं हि येन गौर्दृष्टस्तस्य गोसादृश्यं गवये
प्रतिभाति । तस्य च दृष्टगोः पुरुषस्य किमपरं प्रमेयमस्तीति केचिन्मन्य-
न्ते, तत्राह—तदयुक्तं, अनुभूतमपि कारणान्तरावगम्यं प्रमेयमेवेत्युक्तमनुमाने । इह
पुनरनुभूतमेव गवि गवयसादृश्यं कारणान्तरेण गवयगतगोसाद-
ृश्येन सम्प्रति दृश्यमानेनानुभूयत इति सुतरां प्रामाण्यं युक्तम् । उप-
मानस्वरूपं तु सादृश्यात् दृश्यमानाद्यत्प्रतियोगिनि जायते सादृश्य-
विषयं ज्ञानमुपमानं तदुच्यते ।

अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पना, यथा—जीवतो देवद-

बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना । केयमन्यथानुपपत्तिरिति ? यदि तावदस्यानेन विना सद्भावो नोपपद्यते इति । तदेवेदं कार्यतः कारणानुमानमुपन्यस्तं न प्रमाणान्तरम् । अथेदमुच्यते—ज्ञातसम्बन्धस्येत्यनुमानलक्षणं, अज्ञातश्चात्र सम्बन्धः, तस्मात् प्रमाणान्तरमिति, तदयुक्तम् । कथमज्ञातः सम्बन्धः शक्यते (१) वक्तुम्—अयमनेन विना नोपपद्यत इति । न ह्यन्यथानुपपत्तिः प्रत्यक्षसमधिगम्या । कार्याव्यभिचारसमधिगम्या हि सा । अव्यभिचारश्चासकृद्दर्शनपूर्वकः ।

दत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनेति व्याख्येयम् । केयमन्यथानुपपत्तिर्नामित्यादिना अनुमानान्तर्गतत्वेनार्थापत्तेः (२) पृथग्ग्रहणं न कार्यमित्याह—यदि तावदस्य सद्भावोऽनेन विना नोपपद्यत इति, तदा तदेवेदं कार्यतः कारणानुमानमुपन्यस्तं न प्रमाणान्तरम् । अन्यथाशब्देन हि प्रकृतप्रकारव्यतिरिक्तप्रकारान्तरवाचिना (३) कल्प्याभाव उक्तः । नोपपद्यते इत्यनेनापि नास्ति-त्वम् । तेनायमर्थः सम्पद्यते—कल्प्याभावेऽयमर्थो नास्तीत्यवगम्यार्थान्तरकल्पनेति । तथा च कार्यतः कारणानुमानमिदं प्राप्तम् । कार्यमपि हि कारणेन विना नोपपद्यत इत्यवगतं सर्वत्र कारणमनुमापयति । अथेदमुच्यते—ज्ञातसम्बन्धस्येत्यनुमानलक्षणं अज्ञातश्चात्र सम्बन्धः तस्मात्प्रमाणान्तरमिति । अयमाशयः—यद्यप्यन्यथानुपपत्तिस्तुल्या, तथापि सम्बन्धज्ञानासम्भवादननुमानत्वमिति । तदयुक्तम्, कथमज्ञातसम्बन्धः शक्यतेऽवगंतुमयमनेन विना नोपपद्यत इति । कस्मान्न शक्यत इत्याह—न ह्यन्यथानुपपत्तिः प्रत्यक्षसमधिगम्येति । यदि ह्यन्यथानुपपत्तिः प्रत्यक्षेणावगम्यते तदा सम्बन्धज्ञानं विनाप्यसौ निश्चीयते । न चासौ प्रत्यक्षसमधिगम्या ।

न चेदं वाच्यम्—अन्यथानुपपत्तिरनिश्चितैवावगामिकेति । यतो भाष्यकारेणोक्तम्—अन्यथा नोपपद्यत इति । इति शब्दश्च ज्ञानानिर्देशप्रधानो लोके दृष्टः । न चानिश्चितायामनुपपत्तौ विशिष्टावगमकारणमस्ति । तस्मान्नावगतैवानुपपत्तिः कारणम्, किन्तु कार्याव्यभिचारसमधिगम्या हि सा । कार्यस्य हि कारणाव्यभिचारेणेदं समधिगम्यते—कार्यं कारणेन विना नोपपद्यत इति । अव्यभिचारश्चासकृद्दर्शनपूर्वकः । असकृद्दर्शनेन हि कार्यस्य स्वाभाविकः कारणसम्बन्धो निश्चीयते । स्वाभाविककारणसम्बन्धनिश्चय-

तस्मात् दृष्टमदृष्टं वा ज्ञातसम्बन्धमेवावगम्यतेऽन्यथानुपपत्त्या ।
अतः प्रमाणान्तरं मृगतृष्णिकैवेति ।

सत्यं यदि यद्येन विना नोपपद्यते तदेवावगमकं स्यात् । इह तु
यन्नोपपद्यते तदेवावगम्यम् । किञ्चात्र नोपपद्यते ? जीवतो गृहाभा-
वदर्शनादन्यत्राभावो नोपपद्यते । ततः किम् ? नात्राभावस्य गम्य-

श्चाव्यभिचारनिश्चयः । तस्मादृष्टमदृष्टं वा ज्ञातसम्बन्धमेवावगम्यतेऽन्यथानुपपत्त्या ।
अतो दृष्टं स्वलक्षणतो दृष्टं सान्यतो दृष्टं तज्ज्ञातसम्बन्धमेव तदन्यथा-
नुपपत्त्यान्यथानुपपद्यमानत्वेन विज्ञायते । न पुनरज्ञातसम्बन्धमपीति ।
अतो ज्ञातसम्बन्धादर्थ्यादियमवगतिरनुमानमेवेति प्रमाणान्तरं मृगतृष्णिकैवेति ।

सत्यं यदि यद्येन विना नोपपद्यते तदेवावगमकं स्यात् । अस्यार्थः—यस्य येना-
नुपपत्तिः यदि तत्तस्यावगमकं स्यात् तदानुमानमिदं भवेत् । इह तु यन्नो-
पपद्यते तदेवावगम्यम् । एवं सिद्धान्तिनोक्ते पूर्वपक्षी ब्रूते—किञ्चात्र नोपपद्यते ।
जीवतो गृहाभावदर्शनादन्यत्राभावो नोपपद्यत इत्येकग्रन्थेन । जीवतो हि गृहा-
भावे दृष्टेऽन्यत्राभावोऽनुपपन्नः, जीवनाभावप्रसङ्गात् । ततः किमिति
पृष्ठे स्वाशयमाविष्करोति—नात्राभावस्य गम्यता । कस्य तर्हि ? भावस्य । न
चासौ गृहाभावदर्शनेनोपपद्यत इति । बहिर्देशे भावोऽवगम्यते । तदुक्तं बहि-
र्भावस्यादृष्टस्य कल्पनेति । न च तस्य गृहाभावे सत्यनुपपत्तिः । प्रत्यु-
त यावदुपपत्तिरेव । यस्य चाभावस्यानुपपत्तिः न तस्य गम्यता । ते
नानुपपद्यमानमेव गम्यतेऽर्थापत्येत्यघटमानम् ।

अथोच्यते—सत्यं गृहाभावदर्शने सत्यन्यत्र भावस्यानुपपत्तिर्ना-
स्तीति, किन्तु गृहाभावदर्शनेन विना (ऽनुपपत्तिर्भवत्येव । बहिर्भावस्य
ह्यन्यथाशब्देन विनाशब्दार्थ एवोच्यते । तेन गृहाभावदर्शनव्यतिरे-
केनानुपपत्तिर्बाहिर्भावस्येति । तेन चासौ गृहाभावदर्शनेन विनोपप-
द्यते । योऽपि हि देवदत्तादेर्युहाभावं न पश्यति तस्यापि बहिर्भावमात्र-
दर्शनेऽनुपपत्तिप्रतिभासो नास्ति । तस्मादयमपि हि प्रकारो नोपपद्यते ।
बाढं नोपपद्यत इति सिद्धान्ती वदति । अत्रेदमाकृतम्—नात्र गृहाभावदर्शने-
न विनाऽनुपपत्तिरुच्यते, किन्तु गृहाभावदर्शनेन विना बहिर्भावो नो-
पपद्यत इति । तेन गृहाभावदर्शनं बहिर्देशसम्बन्धेऽनवगते भावस्या-
नुपपत्तौ कारणम् । अनुपपत्तिश्च प्रमाणान्तरविरोधः । गृहाभावदर्श-
ने सत्यवनवगते बहिर्देशसम्बन्धे प्रमाणप्रतीतमपि जीवनं कथमिह

ता । कस्य तर्हि ? भावस्य । न चासौ गृहाभावदर्शनेनोपपद्यते । बाढं नोपपद्यते । न हि गृहाभावदर्शनेन विना बहिर्भाव उपपद्यते ।

ननु च दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इति गमकस्यान्यथानुपपद्यमानतां दर्शयति । अग्रन्थज्ञो देवानां प्रियः । दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽर्थकल्पना । किमिदमर्थकल्पनेति ? । दृष्टः श्रुतो वार्थोऽर्थान्तरस्य प्रमाणमित्यर्थः । अन्यथा नोपपद्यत इति केन सम्बध्यते ? प्रमित्येति वदामः । अन्यथानुपपद्यमानत्वमापादयन्नर्थान्तरं (मव) गमयति । किमत्र ज्ञातसम्बन्धिता नैवापेक्ष्यते ? अपेक्ष्यते हि स-

नास्ति जीवति वेति संशयमानं बहिर्देशसम्बन्धितयाऽवगम्यते । अतोऽत्र स एवानुपपन्नो भावस्स एवावगम्यत इति सिद्धम् । न हि गृहाभावदर्शनेन विना बहिर्भाव उपपद्यत इति । गृहाभावदर्शनेन बहिर्बिनाभावो नोपपद्यत इति ग्रन्थार्थः । बाढशब्देन चानुपपत्तिरतिशयेनेत्युक्तम् ।

ननु च दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत इति गमकस्यान्यथानुपपद्यमानतां दर्शयति । न गम्यस्य । दृष्टोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इति सम्बन्धः प्रतिभातीत्यभिप्रायः । अग्रन्थज्ञो देवानां प्रिय इति । आक्रोशे षष्ठ्या अलुक् । आक्रोशे देवानां प्रिय इत्यस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति । परमार्थं दर्शयति-दृष्टः श्रुतो वार्थोऽर्थकल्पनेति । किमिदमर्थकल्पनेति । सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थः । दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽर्थान्तरस्य प्रमाणमित्यर्थः । कल्पनाशब्दोऽत्र प्रमितिपर इत्यभिप्रायः । अन्यथा नोपपद्यत इति केन सम्बध्यत इति । यदि दृष्टः श्रुतो वेत्यनेन न सम्बन्धः केन तर्हि सम्बध्यत इति । प्रमित्येति वदामः । येयमर्थोपपत्तिसंज्ञिका प्रमितिः, तया सम्बध्यत इति वदामः । तत्र वचनव्यक्तिमाह—अन्यथानुपपद्यमानतामापादयन्नर्थान्तरं गमयतीति । अन्यथा कल्पस्याकल्पनायामनवगते बहिस्सम्बन्धेऽनुपपद्यमानतां प्रमाणान्तरविरोधमापादयन् गृहाभावो बहिर्भावं अर्थान्तरं गमयतीति । किमत्र ज्ञातसम्बन्धिता नैवापेक्ष्यते । अनेन पुनरप्याशङ्कते । अस्यार्थः—यावज्जीवनं देशेन नित्यसम्बद्धमिति नावगतं तावद्गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावमनवबुध्यमानस्यापि नानुपपत्तिः । तेन सम्बन्धिज्ञानापेक्षित्वादनुमानमेवेदम् । अपेक्ष्यते हि सम्बन्धमात्रज्ञानं, न तु सम्बन्धिता । सत्यं जीवनस्य देशेन सह सम्बन्धोऽपेक्ष्यते । न पुनर्गमकस्य गृहाभावस्य बहिर्भावेन

म्बन्धमात्रज्ञानम्, न तु सम्बन्धिता । अनुमाने तु ज्ञातसम्बन्ध-
स्येति षष्ठ्या सम्बन्धितैवागमिकेत्युक्तम् । न सम्बन्धमात्रज्ञानम् ।
दृष्टः श्रुतो वेति दर्शनश्रवणोपन्यासः । किं कारणान्तरव्युदासाय?

(१)सम्बन्धिता । अतोऽर्थापत्तौ जीवनस्य देशेन सह सम्बन्धमात्र
ज्ञान(२)मवगमकमिष्यते । अनुमाने तु ज्ञातसम्बन्धस्येति षष्ठ्या सम्बन्धितैवाग-
मिकेत्युक्तम् । ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति विग्रहवाक्यगतया षष्ठ्या सम्ब-
न्धिन एवैकदेशस्य दृश्यमानस्य गमकत्वम् । तेन यस्य जीवनस्य
देशेन सम्बन्धोऽवगतः तस्य गमकत्वं नास्ति । यस्य च गमकत्वं त-
स्य सम्बन्धज्ञानापेक्षा नास्तीति सिद्धं प्रमाणान्तरम् । अत्र श्लो-
का भवन्ति ।

विना कल्पनयार्थेन तया नानुपपन्नताम् ।
अर्थान्तरं कल्प्यते यत्तदार्थापत्तिगोचरः ॥
अभावेन गृहेऽभावो बहिः कल्पनया विना ।
न तयानुपपन्नत्वं(३)कल्पनातो बहिर्यथा ॥
गम्यस्थानुपपन्नत्वमिह कल्पनया विना ।
मानान्तरविरोधेन सन्देहापत्तिलक्षणम् ॥
देशेन हि विना भावो न कदाचन दृश्यते ।
गृहाभावेन सिद्धोऽपि तेन सन्देहमृच्छति ॥
तत्सन्देहव्युदासाय कल्पना या प्रवर्तते ।
सन्देहापादकादर्थार्थापत्तिरसौ स्मृता ॥
गमकस्यानुमाने तु विवक्षा सत्त्वलक्षणम् ।
गम्यतेऽनुपपन्नत्वं विना गम्येन(४)वस्तुना ॥
तत्सामग्रीविभेदेन भिन्ने एते परस्परम् ।
अर्थापत्त्यनुमानाख्ये प्रमाणे इति निश्चितम् ॥

दृष्टः श्रुतो वेति दर्शनश्रवणोपन्यासः किं कारणान्तर(स्य) प्रमाणान्तर(स्य) व्युदा-
साय ? दृष्टग्रहणेन प्रत्यक्षपरिच्छिन्नो गृह्यते, श्रुतग्रहणेन तु शब्दावगतः ।
यदि तु दृष्टग्रहणेनोपलब्ध उच्यते । तत्र श्रुतग्रहणमति-
रिच्येत तस्मात्प्रमाणद्वयपरिग्रहाय परप्रमाणव्युदासाय च दृष्टः
श्रुतो वेत्युक्तमिति पूर्वपक्षवाद्येवावेदयति । ततश्च प्रमाणान्तरपूर्विका-
र्थापत्तिर्न संगृहीतेति दूषणं हृदि स्थितम् । सिद्धान्ती त्वाह-नेति वदाम इति ।

१. सह सम्बन्धिता इति० क० पु० ।

२. अवगत्यङ्गं इति ख० पु० ।

३. कल्प्यमानः इति, ख० पु०

४. गम्येत द्वेदुना इति क० पु०

नेति वदामः । उपलब्धोऽर्थ इत्यर्थः । श्रुतग्रहणमिदानीं किमर्थम् ?
दृष्ट इत्येव वक्तव्यम् । उच्यते—अभिधानान्तरमेवेद (दृष्टश्रुतो वेति)

न प्रमाणान्तरव्युदासाय, किं तर्हि दृष्टः श्रुतो वेति उपलब्धोऽर्थ इत्यर्थः ।
ततश्चोपलब्धमात्रग्रहणादर्थान्सर्वप्रमाणसङ्ग्रहो भवतीत्यर्थः । श्रुतग्रहण-
मिदानीं किमर्थम् ? दृष्ट इत्येव वक्तव्यम् । दृष्टग्रहणेनैवोपलब्धवाचिना
श्रुतस्यापि सङ्गृहीतत्वादिति । ननु च—यद्यपि श्रुतोऽप्युपलब्ध एव
तथापि श्रुतपूर्विकार्थापत्तेः प्रमाणग्राहिणीत्वेन विशेषं सूचयितुं श्रुत-
ग्रहणं कृतमिति ।

ननु श्रुतार्थापत्तावपि श्रुतो दिवाभोजनाभावो रात्रिभोजनं विना
पीनत्वस्यानुपपन्नत्वे सत्यनुपपद्यमानो रात्रिभोजनमेव कल्पयति,
न शब्दम् । न हि शब्देन विनाऽर्थस्यानुपपत्तिः, किन्तु अर्थेनैव । सत्य-
मेवम्, अर्थमेव कल्पयितुं प्रवृत्तार्थापत्तिः । तस्यार्थस्य सविकल्पकज्ञा-
नग्राह्यत्वाच्छब्दपुरःसरतया प्रतीतेः शब्द एव त्ववगतोऽर्थमुत्थापयति ।

नन्वेवं प्रत्यक्षादिष्वपि सविकल्पकज्ञानान्यर्थं न गृह्णीयुः, किन्तु
शब्द एव पर्यवस्येयुः । तिर्यगादिप्रतीतिषु शब्दशून्यास्विन्द्रियस्यार्थं
एव सामर्थ्यमवधृतम् । तेन सविकल्पकदशायामपि तत्रैव भवितुमर्ह-
ति । नान्यत्र, शक्तिकल्पनापरीक्षयात् । श्रुतार्थापत्तिस्तु कदाचिदपि
तिरश्चां नास्ति, शब्दव्युत्पत्तिनिबन्धनत्वात्तस्याः । न ह्यव्युत्पन्नः शब्द-
पूर्वकं वाक्यार्थमवबुध्यते ।

ननु दृष्टार्थापत्तौ तावदार्थापत्तेरर्थ एव सामर्थ्यमवधृतम्, अत्रापि त-
थैव भवितुमर्हति । सत्यमर्थ एव सामर्थ्यं दृष्टम् । किन्तूपपादकत्वेन ।
न ह्यर्थोऽपि स्वरूपतः प्रतीयते । किन्तूपपादकतया । तच्चापपादकं
यस्मिन्नवगतेऽनुपपत्तिः शाम्यति । शब्देऽपि साक्षादुच्चरितेऽनुपप-
त्तिशान्तिर्भवतीति प्रथमोपनिपातिनि शब्द एव श्रुतार्थापत्तेर्व्यापा-
रः । तदाह भगवान् वार्तिककारः—

न चार्थेनार्थ एवायं द्वितीयो गम्यते तु नः ।
स विकल्पकविज्ञानग्राह्यत्वात् तिरोहितः ॥
अग्निरिन्द्रियलिङ्गाभ्यां नाग्निरित्येव गृह्यते ।
तथा चार्थात्मनैवायं तिर्यग्भिरपि दृश्यते ।
श्रुतार्थापत्तिबोधस्तु तिरश्चां न कदाचन ॥
शब्दव्युत्पत्तिजा ह्येषा श्रुतार्थापत्तिधीर्मता ।
शब्दान्तराणां बुद्ध्याऽसौ नार्थमेवाधिगच्छति ॥

तेनैषां नियतं तावत्प्रथमं वाक्यगोचरा ।

वाक्यमेव तु वाक्यार्थं गतत्वाद्गमयिष्यतीति ॥

तदेतत् टीकाकारो भगवान्न मृष्याते, यथागुरुदर्शनं किञ्चिदुच्यते-सविकल्पकविज्ञानेषु शब्दोऽर्थावच्छेदकरूपः प्रतीयेत वाचकतया च शब्दोऽर्थमवच्छिन्नान्ति । तेन गौरिति ज्ञाने गोशब्दवाच्योऽयामत्येवमर्थः परिगृह्यते । न च शब्दवाच्यतां शब्दो वाकि । तेनार्थस्याप्रतिपादकोऽस्मिन् विषये शब्दः । किन्तु वृद्धव्यवहारावगतया वाचकतया वाच्यं विशिष्टं(१)न भवति । तेनासावर्थानुपस्थापकत्वात्प्रथमभाव्यपि नानुपपत्तिं शमयितुमलमिति नार्थापत्तिप्रमेयतामनुभवितुमर्हतीति । तेनार्थविषयैवेयमपीति विशेषप्रदर्शनार्थमपि श्रुतग्रहणं न भवति ।

ये तु शब्द एव विश्वजिदादिष्वपरिपूर्णत्वादनुपपन्न इति मन्यन्ते, तेन तदुपपादकः परिपूरकश्च शब्द एव कल्प्यत इति वदन्ति, ते स्वमनीषिकाकल्पनया विह्वलं भाषमाणा उपक्षामर्हन्तोऽपि बालैरादृता इति बालजनपरिबोधनाय किञ्चिदुच्यते-का तावदिह शब्दस्यानुपपत्तिरर्थानुपपत्त्यतिरेकिणी ? अपरिपूर्णता चेत्, का पुनः शब्दस्यापरिपूर्णता ? अर्थ एव हि केन चिदर्थभागेन विनाऽपरिपूर्णो भवति । अर्थापरिपूर्तेः शब्दोऽप्यपरिपूर्ण इति चेत्, भवत्वेवम् । यन्निबन्धना हि तस्यानुपपत्तिः तस्यैव तर्ह्युपपत्तिरङ्गीकरणीया । अन्यथा तदवस्थैव शब्दस्यापरिपूर्णता स्यात् । तस्मादपरिपूर्णत्वेऽपि शब्दस्यार्थ एव कल्पनीयः । न चार्थानुपपत्तौ शब्दस्यानुपपत्तिः, भिन्नत्वाच्छब्दार्थयोः ।

अथोच्येत-अर्थानुपपत्तौ प्रमेयाभावे शब्दस्य प्रमाणताऽप्यनुपपन्नैवेति । एवमपि प्रमाणतानुपपन्ना स्यात्, न शब्दः । न च प्रमाणता पृथगनुपपन्ना किन्तु अर्थानुपपत्त्यैव । एवं चेन्मूलभूतार्थानुपपत्तिरेवार्थापत्युपस्थापिकाऽस्तु । अपि च प्रमाणतापि केन चिदर्थेन विना प्रमेयाभावशङ्क्यानुपपन्ना न शब्दाभावेन, येन शब्दं कल्पयेदित्यलमतिविचारेण दूरमन्तरिता वयम्, प्रकृतमनुसरामः ।

अत्रोत्तरम्—अभिधानान्तरमेवेदमुपलब्धेर्वाचकम् । अस्यार्थः—दृष्टशब्दमात्रेण न सर्वपरिग्रहः, किन्तु श्रुतशब्दसहितेन, तेन श्रुतग्रहणं नानर्थकम् । कथं पुनः श्रुतग्रहणस(२)हितेन दृष्टशब्देनोपलब्धं नोच्यते । श्रूयताम्—दृष्टशब्देन यद्यप्युपलब्धमात्रमुच्यते तथापि श्रुतशब्दसन्निधानाद् गोबलीवर्दन्यायेन शब्दप्रमितव्यतिरिक्तमुच्यते । नन्वेतस्य गोबली-

मुपलब्धेर्वाचकम् ॥

(१)“अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यर्थस्थासन्नि-
कृष्टस्य” । अभावोऽपि प्रमाणाभाव इति किमिदं प्रमाणलक्षणम् ?
ओमित्युच्यते । किमनेन प्रमीयते ? उक्तम्—नास्तीत्यमर्थः ।

वर्दन्यायस्याऽऽश्रयणे किं प्रयोजनम् ? उच्यते—लौकिका वयम् । लोक-
श्चेत्थमपि व्यवहरमाणो दृश्यते । न च लोके पर्यनुयोगावकाशोऽस्ति,
अनादित्वात् । अत इदमुक्तमभिधानान्तरमेवेदं लोकप्रतीतमुपलब्धेर्वाचकमिति ।

अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य । अभावोऽपि प्रमाणाभाव
इति किमिदं प्रमाणलक्षणमिति पूर्वपक्षवादिनः प्रश्नः ! अत्र चायम-
भिप्रायः—यदि प्रमाणलक्षणमिदं तदनुपपन्नम्, प्रमेयाभावात् । अथ
न प्रमाणलक्षणं, तर्हि षष्ठं प्रमाणमिति प्रसिद्धिबाधः । तदा ग्रन्थो-
ऽयमसङ्गतो निष्प्रयोजनश्चेति । आचार्यदेशीयः प्राह—ओमित्युच्यत
इति । प्रमाणलक्षणमिदमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अयं च तत्राभिप्रायः—भूतला-
दिषु घटादीनामभावस्तावत्प्रतीयते—भूतले घटो नास्तीति । न हीयं
प्रतीतिर्भूतलमात्रालम्बना, सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । न च निरालम्ब-
ना, स्वयमेवालम्बनसाधनत्वात् । तेनेयमभावमेवालम्बते । न चेयम-
प्रमाणम्, बाधकाभावात्तत्रात्मकत्वाच्च । अत एवास्यां प्रमाणा-
त्मिकायां प्रतीतौ प्रतिभासमानत्वात् प्रमेयत्वमपि तस्य युक्तम् । य-
दि चाभावो न प्रतीयते भूतलादिषु चरणन्यासादिव्यवहारो न स्यात् ।
न ह्यसौ भूतलमात्रपरिच्छेदात्, कण्टकादिमत्यपि भावात् । न च के-
वलभूतलग्रहणात्, अभावस्याप्रमेयत्वे कैवल्यापरिच्छेदात् । कैवल्ये
हि भूतले धर्मो नाभावादित्यत्, न चान्यासदृष्टस्वरूपमात्रग्रहणात्,
सूक्ष्मकण्टकादियोगिने भूतले स्वरूपमात्रेण गृहीते प्रवृत्तिप्रसङ्गात्,
प्रयत्नपूर्विकाया जिज्ञासाया अयोगात् । तथा अभावस्याप्रमेयत्वे शश-
विषाणादीनामप्यनुमानं निर्वाधमासज्येत । तस्मादभावः प्रमेयः । न
चेयमभावप्रतीतिः प्रत्यक्षा, अनिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वात् ।

ननु च भावप्रतीतिवदिन्द्रियसम्प्रयोगानुविधायिनी कथमनिन्द्रि-
यज्ञा ? उच्यते—भावग्रहणपुरस्सरोऽयमभाववसायः, भावग्रहणं चेन्द्रि-
येणेति तद्भावभावित्वमन्यथासिद्धम् । किमत्र प्रमाणमिति चेत् ? गृही-
तभावस्वरूपमात्रस्योपरतेन्द्रियव्यापारस्यापि देशान्तरगतकारणान्त-

किञ्च तन्नास्ति ? प्रमीयमाणस्य प्रमेयता । अतश्चाप्रमितेः

रोपजातजिज्ञासस्याभावप्रतिपत्तिदर्शनात् ।

न चेदमनुमानमपि, सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । न ह्यगृहीते संबन्धि-
नि सम्बन्धावसायः सुगमः । न चाभावस्य सम्बन्धिनो ग्रहणमस्ति ।
तदिदमभावाख्यं प्रमाणान्तरं भाष्येणानेन लक्षितमिति । तत्राहाऽऽचा-
र्यः-किमनेन प्रमीयत इति । न किञ्चिदस्य प्रमेयमिति भावः । उक्त नास्तीत्य-
यमर्थ इति । नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्येत्यनेन नास्तीत्ययमर्थः प्र-
मीयत इत्युक्तम्, एतन्निराकरोति-किञ्च तन्नास्तीति । नेदमत्र प्रतीयत
इत्यर्थः । ततश्च नास्तीति यदुच्यते तदस्य प्रमेयमित्येतदापद्यते । त-
था च सति यन्न प्रमीयते तत्प्रमेयमित्यप्रमीयमाणस्य प्रमेयत्वं, यच्च
न प्रमीयते न तस्य प्रमितिरस्ति । अन्यथा हि प्रमीयमाणतैव स्यात् ।
ततश्चाप्रमितेः प्रमाणत्वमित्यलौकिकमिव प्रतिभाति ।

ननु मा भूद्यन्न प्रमीयते तस्य प्रमेयत्वम्, किन्तु तस्य तु यन्नास्ति-
त्वमभावशब्दवाच्यं भूतलाद्यधिकरणं तत्प्रमेयमस्त्विति, नेत्युच्यते-
अप्रमीयमाणत्वमेव हि नास्तित्वं, नापरम्, । योऽपि हि पृथग्भूतम-
भावमाह, तेनापि(१)भूतलस्यापि प्रमीयमाणताऽप्यङ्गीकरणीयैव । तथैव
च नास्तित्वव्यवहारोपपत्तेः किमर्थान्तराभ्युपगमनेन ? न चाप्रमीयमा-
णतैव प्रमेयम्, यस्मात्तदार्थासंस्पृष्टानुभवयुक्तनैवात्मनस्तस्यार्थस्याप्रमीय-
माणता । सा चावस्थाऽऽत्मनः स्वसंविदितैव । नातः प्रमेयमवशिष्यते ।

किं च योऽप्यभावं प्रमाणमाह, तस्यापि तज्ज्ञानोत्पत्तौ(२)तदसं-
भवानुभवयोग एव कारणम्, स च न चक्षुरादिवदज्ञात एव सत्तामात्रे-
ण ज्ञानजनकः, यतः सम्प्रति दृश्यमानेऽपि भूतलादिषु कस्मिंश्चिदर्थे
ऽसत्यपि तदनुलम्बेनासीदिदं प्रागिहेति प्रतीतिर्दृश्यते । अतः सम्प्रति
नास्तित्वबुद्धिः प्राक्तनादेव केवलोपलम्भादधुना स्मृतिसमारूढादुपजा-
यत इति बलादभ्युपगमनीयम् । ततश्च केवलोपलम्भलक्षणमेव ना-
स्तित्वमस्तु । किमर्थान्तरपरिग्रहेण ? या च सा केवलोपलम्भयोगिता-
ऽऽत्मनः, सा च कचिदर्थोपलम्भकसामग्रीवैकल्येन, कचिच्च साकल्येनैव,
तत्र येयमभावव्यवहारं प्रवर्त्तयति तामेव हि तादृशीं दशामनुसंदधतः
'क्षितितले घटो नास्ती'ति व्यवहारः प्रवर्त्तते । न चात्रातिप्रसङ्गोऽस्ति ।
संयुक्तेऽप्यभावव्यवहारः स्यादिति संयुक्तोपलम्भात् केवलोपलम्भस्या-
न्यत्वात् । प्रयत्नपूर्विकापि च जिज्ञासा भूतलादिषु सूक्ष्मकण्टकादिषु

प्रमाणतेल्लौकिकमिव प्रतिभाति । लक्षणमपि प्रमाणाभाव इति प्रमाणाभाव इत्येव लक्षयति । अस्ति चेयं प्रसिद्धि-
मीमांसकानां षष्ठं किलेदं प्रमाणमिति । न चास्य ग्रन्थतो लोकतश्च
प्रमाणताऽवसीयते । अतो न विद्मः प्रसिद्धेः किं बीजमिति ।

किमत्र न ज्ञायते ? ग्रन्थतस्तावत्प्रमाणाभाव एवावसीयते । ना-
स्तीत्युक्ते प्रमेयस्यैवाभावं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । किं तर्ह्यनेन ल-
क्षितेन ? प्रमाणावगत्यर्थोऽयमारम्भः । तदनुसारी ह्यर्थनिश्चयः कथं
स्यादिति । अत एवेदमुच्यते, यस्मात्प्रमाणावगत्यर्थोऽयमार-
म्भः । किमनेन पूर्वोक्तानां प्रमाणानां स्वरूपमवसीयते ? यत्पूर्वोक्तैरेव
स्वलक्षणैर्नावसीयते । सर्वलक्षणाभिधानवाक्यशेषोऽयं ग्रन्थः ।

विषयोपलम्भहेतुसाकल्येऽप्येषाऽवस्थेति पर्येषितमिति काऽनुपपत्तिः ?
अन्यथा हि सूक्ष्मत्वादियमवस्थाऽऽत्मन इति शङ्कया निःशङ्को नाभाव-
व्यवहारः स्यात् । अस्यामेव च प्रतिपक्षभूतायां नास्तित्वात्मिकायां
सिद्धायानुमानं शशादिसम्बन्धितां विषाणादीनां न प्रवर्तते इत्यभा-
वस्य प्रमेयान्तरं नास्तीति सिद्धम् । लक्षणमपि च प्रमाणाभाव इति (१) प्रमाणं
न भवतीति लक्षयति । प्रमाणाभावोऽभाव इत्युक्ते प्रमाणं न भवतीति प्रती-
यते । न हि प्रमाणं प्रमाणाभाव इति शक्यते वक्तुम्, तस्मान्नेदं प्रमा-
णलक्षणम् । अधुना पूर्वपक्षी ब्रूते—अस्ति चेयं प्रसिद्धिमीमांसकानां षष्ठं प्रमा-
णमिति । न चास्य ग्रन्थतो लोकतश्च प्रमाणताऽवसीयते । अतः तस्मान्न
विद्मः प्रसिद्धेः किं बीजमिति । अनेन प्रसिद्धिविरोधं दर्शयति ।

सिद्धान्ती त्वाह—किमत्र न ज्ञायत इति । निर्मूलापि प्रसिद्धिरस्तीति
भावः । ग्रन्थतस्तावत्प्रमाणाभाव एवावसीयते । नास्तीत्युक्ते प्रमेयस्याभावं लौकिकाः
प्रतिपद्यन्ते । ततश्च प्राग्व्याख्यातत्वाच्च पुनर्व्याख्यायन्ते । किं तर्ह्यनेन लक्षिते-
नेति । लक्षणग्रन्थविरोधं पूर्वपक्षवाद्याह—यस्मात्प्रमाणावगत्यर्थोऽयमारम्भः त-
दनुसारी प्रमाणानुसार्यर्थनिश्चयः कथं स्यादित्येवमर्थं प्रमाणलक्षणमुच्यते ।
यच्च प्रमाणमेव न भवति किं तेन लक्षितेनेति । अत्रोत्तरम्—अत एवेदमु-
च्यते, यस्मात्प्रमाणावगत्यर्थोऽयमारम्भः प्रमाणावगमार्थ एवेदं लक्षणमित्यर्थः ।
किमनेन पूर्वोक्तानां प्रमाणानां स्वरूपमवसीयत इति प्रश्नः । यत्पूर्वोक्तैः स्वलक्षणैर्नाव-
सीयत इत्युत्तरम् । यस्य रूपं पूर्वोक्तलक्षणैर्नावसीयते तदनेनावसीयत इत्यर्थः ।
कथमित्याह—सर्वस्वलक्षणाभिधानवाक्यशेषोऽयं ग्रन्थः । किं पुनरनेन स्वलक्ष-

न ह्युत्पादमात्रात् ज्ञानस्यार्थे तस्मिन् प्रमाणस्य प्रमाणताऽवसीयते ।
अतः स्वलक्षणमात्राभिधानान्निश्चयः । स्वरूपेण प्रमाणस्य समधिग-
म्यमानत्वात् सर्वप्रमाणानाम् । तस्मात् कार्यप्रत्यस्तमयात् नास्तीत्य-
नेन पूर्वोक्तस्यैव लक्षणस्य साधुतोच्यते । केयं तर्हि प्रसिद्धिः ?
प्रसिद्धिर्वैयर्थ्यप्रसिद्धिवत् । यदि पुनर्व्यवहारान्यत्वात् कारणान्यत्वं

णाभिधानवाक्यशेषभूतेन ग्रन्थेन क्रियत ? इति । तत्राह--(१)नह्यु-
त्पादमात्रात् ज्ञानस्यार्थे तस्मिन् प्रमाणस्य प्रमाणताऽवसीयते न ह्युत्पन्नं ज्ञान-
मित्येतावताऽर्थे स्वविषये ज्ञानस्य प्रमाणभूतस्य प्रमाणताऽवसीयते, यत-
स्तत्सम्प्रयोगजत्वादिके प्रतीतेऽपि न प्रमाणतावसीयते । तस्मात्कार्य-
समधिगम्यत्वात्सर्वकारकाणाम्, प्रमाणं हि नाम करणकारकम् । सर्वं
च कारकं कार्यसमधिगम्यम् । कार्यं च प्रमाणस्यार्थनिश्चयार्थलक्षणम् ।
निश्चयश्चायमेवेति सावधारणोऽनुभवः । अवधारणं चार्थान्तराद्यव-
च्छेदः । तदुक्तं तन्त्रान्तरे--

अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः ।

न स वस्त्वन्तराभावसंवित्यनुगमादृते ॥ इति ।

तत्र यदानेन ग्रन्थेन नास्तीत्यस्यासंनिकृष्टस्याप्रमीयमाणस्य यः
प्रमाणाभावः सोऽभाव इत्यभावलक्षणं कृतम् । श्लोकश्चात्र भवति--

यन्नास्ति भूतलादौ घटादि तस्याप्रमीयमाणस्य ।

योऽसौ प्रमाणविरहः प्रमाणविषयेऽपि सोऽभावः ॥ इति ।

तदा पूर्वोक्तनैव लक्षणेन निश्चयपर्यन्तमपि प्रमाणस्वरूपं लक्ष्यत
इति ज्ञायते । यस्मादर्थान्तरव्यवच्छेदोऽप्युपलम्भकसामग्रीसाकल्ये(२)
केवलं न लक्षणं तत्प्रमाणानुत्पादात्मक एव । तस्मात्कार्यप्रत्यस्तमयात्प्रमाण-
कार्यसंविदनुदयात्केवलोपलम्भादिति यावत्, नास्तीति व्यवहारो यस्मा-
त्तस्मादनेन पूर्वोक्तस्यैव प्रमाणलक्षणस्य साधुतोच्यते । यदि हि यावदन्य
एवाभावो नाम भावात्, तदा पूर्वोक्तं प्रमाणलक्षणं सर्वमेवासाधु स्यात्-
न्मात्रेणाभावानवगमात्तत्पुरस्सरवस्तुनिश्चयाभावादिनिश्चयफलस्य प्रमा-
णत्वानुपपत्तेः । अप्रमाणं च प्रमाणमिति लक्षणमात्रं बालजल्पितमेव
स्यात् । केऽयं तर्हि प्रसिद्धिरिति पुनः प्रसिद्धिप्रश्न उत्तरदानाय । प्रसिद्धि-

१. न ह्युत्पादनमात्रादित्यादि इति० ख० पु० ।

२. केवलोपलम्भलक्षणः तत्प्रमाणानुत्पादात्मक एवेति० ख० पु० ।

मन्यन्ते किं कुर्मः ? न हि व्यवहारान्यत्वात् प्रमाणान्यत्वासिद्धिः ।
अतः स्वलक्षणमेवेदम् । इदमेव च तल्लक्षणम् । तस्मात् प्रसिद्ध-
त्वादपरीक्ष्यं निमित्तम् ॥

(१) “प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु प्रमाणानि । शब्द-
स्तु न प्रमाणम् । कुतः ? अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भ-
नत्वात्” । अनिमित्तमप्रमाणं शब्दः । यो ह्युपलम्भन-
विषयो नोपलभ्यते स नास्ति, यथा—शशस्य विषाणम् ।
उपलम्भनानि चेन्द्रियाणि पशवादीनाम् । न च पशु-
कामेष्ट्यनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते । अतो नेष्टिः पशुफला” ।

वैयर्थ्यप्रसिद्धिवदिति । व्यामोहपूर्विकेयं प्रसिद्धिरिति यावत् । यदि तावद्यव-
हारान्यत्वात्कारणान्यत्वं मन्यन्ते तदा वयं किं कुर्मः । (२) (भावव्यवहारो विना-
पि दृश्यानुपलम्भानुसन्धानेन भवति । अभावव्यवहारस्तु दृश्येऽपि
तस्मिन्नर्थे केवलोपलम्भानुसन्धानादित्येतस्मादेव व्यवहारान्यत्वात् ।
यदि तावत्केचिन्मीमांसकाः प्रमाणान्यत्वं मन्यन्ते ततश्च वयं किं
कुर्मः ।) न हि व्यामोहानलङ्घ्यते पुरुषप्रयत्न इति तेषामुपेक्षा कार्या ॥

ननु व्यवहारान्यत्वात्परमार्थ एव कस्मात्प्रमाणभेदो न भवती-
त्यत्राह—न हि व्यवहारान्यत्वात् प्रमाणान्यत्वासिद्धिः । प्रमेयान्यत्वेन हि प्रमा-
णान्यत्वं भवति । न हि व्यवहारान्यत्वमात्रात् प्रमेयान्यत्वमिति न प्रा-
माणान्तरमिदम् । उपसंहरति—अतः (३) स्वलक्षणमेवेदं लक्षणं, तेषां प्रमाणानामे-
वेदं लक्षणं (४) न स्वतन्त्रप्रमाणान्तरलक्षणम् । इदमेव च तल्लक्षणं तस्या-
भावस्येदमेव लक्षणं, न पुनरन्यद्वस्तु धर्मोऽभावो नाभेत्यादिकम् । यथा
चान्यन्न लक्षणं, तथोक्तमिति । तस्मात्प्रसिद्धत्वादपरीक्ष्यं निमित्तमिति मूलप्र-
स्ताव उपसंहृतः ।

प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु प्रमाणानि शब्दस्तु न प्रमाणम् । कुतः ? अनि-
मित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् । अनिमित्तमप्रमाणं शब्दः योऽप्युपलम्भनविषयो
नोपलभ्यते स नास्ति, यथा—शशस्य विषाणम् । उपलम्भनानि चेन्द्रियाणि पशवादी-
नाम् । न च पशुकामेष्ट्यनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते । अतो नेष्टिः पशुफला । प्रत्यक्षादीन्य-

१. शा. भा. पृ. ८. पं १० ।

२. ( ) एत कुण्डलान्तर्गतो भागः ख० पु० नास्ति.

३. अतस्तल्लक्षण इति ख० पु० ।

४. अतः स्वलक्षणमेवेदं इति क. पु०

प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु प्रमाणानि शब्दस्तु न प्रमाणमिति कोऽ-
भिप्रायः ? अयमभिप्रायः—यदुक्तमनपेक्षत्वादिति प्रमाणान्तरानव-
गम्यमर्थमवगमयतीत्येतावन्मृषा । कुतः ? भविष्यंश्चैषोऽर्थ इति भा-
व्यतया प्रामाण्यमुक्तम्, तदत्र न सम्भवति । कथं पुनरसम्भवः ?
किमनियोगकं वाक्यमस्तीति । किमत्र नियोगः करिष्यति । प्रमा-
णान्तरावगम्ये हि तस्य दर्शनात् स्मृत्यादौ । तस्माद्विनियोगा-
वगम्यमेवार्थमालोच्य विषयो वक्तव्यः । स चायं विनिश्चयोऽसौ
विद्यमानोपलम्भनाविषय एवोपलभ्यते “चित्रया यजेत पशुकाम”

न्यानि भवन्तु प्रमाणानि शब्दस्तु न प्रमाणमिति कोऽभिप्रायः ? अस्य प्रश्नस्याय-
मर्थः—शब्दादर्थविषयं विज्ञानं जायमानं कथमप्रमाणमिति । अयमभि-
प्रायः—यदुक्तमनपेक्षत्वादिति प्रमाणान्तरानवगम्यमर्थमवगमयतीत्येतावन्मृषा । अन-
पेक्षत्वादिति सूत्रावयवेन प्रमाणान्तरानवगम्यमर्थं शब्दोऽवगमयति
प्रमापयतीति यदुक्तं तन्मृषा, कुतः ? यस्मद्भविष्यंश्चैषोऽर्थ इति भाष्येण
भाव्यतया कार्यतया शब्दार्थस्य कार्यस्य चानन्यप्रमाणावगम्यत्वात्स्वा-
तन्त्र्येण प्रामाण्यमुक्तं तदत्र चित्रादौ न सम्भवति । कथं पुनरसम्भवः ? किमनियोगकं
(१)नियोगानभिधायकं नियुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियोगशब्दा-
भिधेयलिङादिरहितं वाक्यमास्त ? यनासम्भवः । यावता सर्वमेव सनियो-
गकं वाक्यम्, तथा च सति कार्याभिधायकत्वात्सम्भवत्येव प्रामाण्यम् ।
अत्रोत्तरम्—किमत्र नियोगो लिङादिशब्दः करिष्यति ? न स्वातन्त्र्येणार्थमव-
गमयतीति यावत् । प्रमाणान्तरावगम्येऽपि परतन्त्रेऽप्यर्थे तस्य लिङादेर्दर्शनात्स्मृत्या-
दौ । एतदुक्तं भवति—लिङादेः परतन्त्रार्थत्वं तावदविवादम् । स्वातन्त्र्यं च न
कचिदपि दृष्टम् । दृष्टानुसारिणी च कल्पना न्याया । तस्मात् विनियोगावग-
म्यमेव परस्परेणान्विताभिधायिपदजातगम्यमेव । चित्रायागस्य पशुनां
च योऽर्थः साध्यसाधनसम्बन्धः प्रतीयते तमालोच्य नियोगस्य लिङादे-
र्विषयो वक्तव्यः । एतदुक्तं भवति—फलसम्बन्धवर्तिबन्धवामेव कार्यतां यागस्य
लिङादिर्वदतीति । एवं खल्वभ्युपगम्यमानं शब्दस्वातन्त्र्यमदृष्टं
न कल्पितं भविष्यति । पारतन्त्र्यं च दृष्टं न परित्यक्तं भविष्यति ।
किञ्च सर्वायं विनियोगान्तरमाभिधायि-प्रदजातोऽत्मको विद्यमानोपलम्भन-
विषय एव विद्यमानमुपलब्धिकारणं प्रमाणान्तरम् । यस्मात् यागेन सह पशु-